

Rahmonova Yoqutxon

HAMSHIRALIK ISHIDA PEDAGOGIKA

D A R S L I K

Toshkent – 2007

Rahmonova Yo. Mazkur darslik **O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi** (№ 4-sonli majlis bayonidan № D-021, 31 oktyabr 2006 yil muhokamasidan o'tgan va "Oliy ma'lumotli hamshiralar" uchun "Hamshiralik ishida pedagogika" dan **darslik** sifatida tavsiya etilgan. —T. 2007 –124 b.

Darslik birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasida qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida" qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" tamoyillaridan hamda jahon pedagogika fan tajribasi va Sharq mutafakkirlarining ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlaridan kelib chiqib yaratildi.

Kitob oliy ma'lumotli hamshiralar kasbiga tayyorlashda qo'yilgan davlat standartlari talablar asosida tayyorlangan.

Darslik falsafa fanlari doktori, pedagogika mutaxassisligi bo'yicha professor Bo'r Ziyomuhammadov rahbarligi va tahriri ostida yozilgan.

Ma'sul muharrir:

TTA o'quv bo'limi uslubchisi Tuxtax odjaeva F.Sh.

Taqrizchilar:

Pedagogika fanlari doktori, professor T. Usmonov.

Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent D.Razzoqov.

KIRISH

O'zbekiston xalqi asriy orzusi – mustaqillikka erishgach, barqaror taraqqiyot yo'lidan borib, siyosiy va iqtisodiy islohotlarni bosqichma-bosqich amalga oshirmoqda. Endilikda xalqimiz o'z taqdirining haqiqiy egasi o'z tarixining ijodkori, milliy ma'naviyat va ma'rifiy qadriyatlarining chinakam sohibiga aylanmoqda. Milliy an'analar qaytadan tiklanmoqda, o'zligimizni tobora chuqurroq anglab yetmoqdamiz.

Istiqlol barcha sohalarida bo'lgani kabi xalq ta'limi sohasida ham katta o'zgarishlar yasadi. Ma'lumki, sobiq sovet tuzimi davrida xalq ta'limi tizimi va ta'lim-tarbiya ishlari kommunistik mafkura qolipiga moslashtirilgan edi. O'zbekiston o'quv yurtlarida Moskva pedagog-olimlari tomonidan yozilgan darsliklarlardangina foydalanib kelingan. Natijada yosh avlod ota-bobolarimizdan meros qolgan milliy pedagogika, milliy urf-odat xazinasidan bebahra bo'lib keldi. Shuning uchun ham pedagogikada olib borilayotgan islohotlar jarayonida «sovet pedagogikasi» aqidalariidan voz kechib, milliy ma'rifat tamoyillari va usullariga o'tish mantiqan to'g'ri bo'ladi.

«Ta'lim-tarbiya islohoti haqida gapirar ekanmiz, - degan edi I.A. Karimov, - uning mazmunini lo'nda qilib ifoda etish mumkin: bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak...»

Demokratik jamiyatda bolalar, umuman har bir inson erkin fikrlaydigan qilib tarbiyalanadi»¹

«Ta'lim to'g'risidagi qonunda; «O'zbekiston Respublikasi ta'lim to'g'risidagi siyosatini umuminsoniy qadriyatlarni, xalqning tarixiy tajribasini, madaniyat va fan bobida

¹ I.A. Karimov. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., «Sharq», 1997, 9-bet.

ko'p asrlik an'analarini, jamiyatning istiqbol dagi rivojlanishini hisobga olgan holda yurgizadi»², deyil gan. «Bugun oldimizda shunday tarixiy imkoniyat paydo bo'ldiki, - degan edi Prezidentimiz I.A.Karimov, - biz bosib o'tgan yo'limizni tanqidiy baholab, milliy davlatchilikimiz negizlarini aniqlab, buyuk madaniyatimiz tomirlariga, qadimiy merosimiz ildizlariga qaytib, o'tmishimizdagi boy an'analarni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etmog'irniz kerak»³.

Undan tashqari, ta'lim va tarbiya bilan hamma, ya'ni butun jamiyat a'zolari shug'ullanishlari kerak ekanligini ham hayotning o'zi ko'rsatdi. Bu mas'uliyatli vazifada o'z faoliyatini ta'lim-tarbiya kasbiga bag'ishlagan kishilar bilan bir qatorda jamiyatning bilimli va obro'-e'tiborga ega bo'lgan a'zolari, oliy ma'lumotli mutaxassislar, shu jumladan oliy ma'lumotli hamshiralar o'z hissasini qo'shish kerak degan fikrdan kelib chiqib, oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 1996 yil 7 avgustdagi 189-sonli buyrug'iga binoan xalq xo'jaligi mutaxassislari tayyorlaydigan barcha oliy o'quv yurtlarida pedagogika fani o'qitila boshlandi.

² «Xalq ta'limi» jurnali, 1992 y, 10-12 - son, 1-bet.

³ I.A.Karimov. O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T.: «O'zbekiston», 1995, 9-bet

I Bo'lim

1-Mavzu: Pedagogikaning nazariy asoslari

Reja:

- 1. Inson bioijtimoiy mavjudot sifatida.**
- 2. Insonning ijtimoiy mohiyatining tarkibi.**
- 3. Kishi ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi manbalar.**
- 4. Rasmiy ta'lim- tarbiya tizimining bosqichlari.**
- 5. Ta'lim - tarbiya sohasini tadqiq etuvchi ilm sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi.**
- 6. Pedagogika fanlar majmui.**

Respublika taraqqiyotining hozirgi bosqichida jamiyatimiz hayotining barcha jabhalarida tub sifat o'zgarishlar amalga oshirilayotgani bilan belgilanmoqda. Bu ulkan vazifani hal etish fuqarolarimiz aqliy salohiyatini oshirib borish bilan bog'liq holda amalga oshirilishi inkor qilib bo'lmaydigan haqiqatdir. Bu esa, ta'lim va tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish bilan chambarchas bog'liq. Buning uchun, birinchi navbatda ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslarini tartibga tushirib olish talab qilinadi.

Ta'lim-tarbiyaning nazariy asoslarini tartibga tushirish uchun quyidagi savollarga javob topishimiz kerak: 1) inson o'zi qanday mavjudot, 2) insonning ijtimoiy mohiyatini nima tashkil etadi, 3) kishi ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi manbalar qaysilar, 4) rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining asosiy bosqichlari va ularda ishtirok etadigan qismlar, 5) ta'lim-tarbiya jarayonini tadqiq etuvchi fan sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi, 6) pedagogika fanlar majmui, 7) pedagogikaning boshqa fanlar bilan munosabati. Darsligimizning

ushbu mavzu bo'yicha yozilgan sahifalari, yuqoridagi savollarga javob tarzida bayon qilingan.

Inson bioijtimoiy mavjudot sifatida. qadimdan insonni lotincha atamasi «Xomasapiens», ya'ni «Aqlli jonzo» deb yuritib kelinmoqda. Bir qaraganda bu tushuncha to'g'riga o'xshaydi, u ma'lum darajada to'g'ri ham. Ammo, chuqurroq fikr yuritib ko'rganda hamma odamlarda aql bor, biri uni ko'p ishlatga, biri juda kam ishlatadi. Yuqoridagi ta'rifga qaraganda, bularning barchasi aqlli jonzo bo'lib chiqmoqda. Bu adolatdan emas albatta. Undan tashqari, ta'riflar nazariyasidan kelib chiqadigan bo'lsak, har qanday ta'rif, ta'riflanuvchi narsani eng umumiy xususiyatlarini ifoda etgani holda, uni muayyan bir o'lchamga sola olishi kerak. «Xomasapiens» tushunchasi orqali insonni eng asosiy xususiyatini ifoda etgan, ammo insoniylik darajasini, ya'ni ta'riflanuvchi shaxs qanchalik aqlini ishlatishini o'lchab bo'lnaydi.

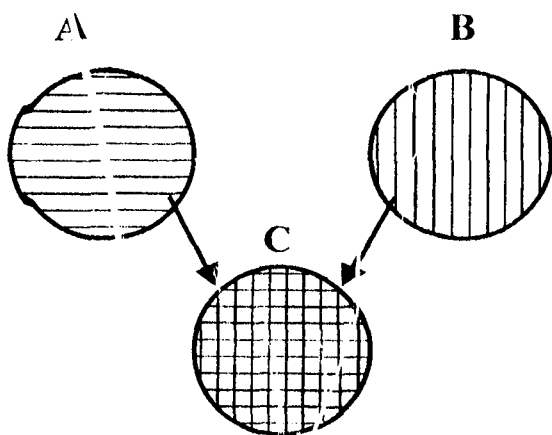
Fikr yuritib ko'raylikchi, odam aqlini yuritishi natijasida nima sodir bo'ladi? Kishi aqlini ishlatishi natijasida bilmagan narsasini bilib oladi. Demak, odam aqliy faoliyat natijasida bilimga ega bo'lar ekan. Kishi aqlini qanchalik ko'p ishlatga, shunchalik bilimi ko'payib boraveradi. Shu fikrlardan kelib chiqib, inson aqlini qanchalik yuritganligini uning yiqqan bilimlar hajmi bilan o'lchasa bo'ladi degan xulosaga kelsak bo'ladi.

Bilimlarning turi juda ko'p - diniy, aloqiy, tabiiy, texnikaviy, kasbiy, falsafiy, siyosiy, iqtisodiy va xokazo. Bu bilimlarning har birini hajmi undan ham ko'p. Odam bilim turlarining ichidan xohlaganini va kerakli hajmda olishi mumkin. Bu ish kishining sayi harakatiga bog'liq. Natijada, faollik qilgan kishida turli-tuman bilimlarning anchagina hajmi yig'ilishi, dangasalik qilib yurgan boshqa birovda esa

bilimlar turi ham, hajmi ham oz bo'lishi mumkin. Kishidagi yig'ilgan bilimlarning hajmi va turidan qat'iy nazar, bu yig'indini qanday bir so'z bilan ifodalasa bo'ladi, degan savolga, **kishining aqliy faoliyati natijasida to'plangan bilimlar yig'indisini, uning ijtimoiy mohiyati deyila di**, deb javob beramiz.

Biologiyadan bizga ma'lumki, insonning biologik mohiyati mavjud. Unga inson tanasining o'lchamlari, qadli-qomatining shakl shamoyillari, terisining rangi, yuz-ko'z tuzilishi, qonining issiqlik darajasi, kimyoviy tarkibi va boshqa biologik ko'rsatkichlari kiradi.

Endi, bildikki insonning biologik ko'rsatkichlari bilan bir qatorda, uning ijtimoiy ko'rsatkichlari, ya'ni uni to'plagan bilimlar turi va hajmi bor ekan. Odamni shartli dumaloq bir butunlik qilib olsak, umum biologik mohiyatini gorizonttal chiziqlar bilan belgilaymiz («A» doira), ijtimoiy mohiyatini esa vertikal chiziqlar bilan («B» doira), ikkalasini birlashtirsak to'r simon dumaloq shakl paydo bo'ladi. Bu insonning integrallashgan mohiyatidir («S» doira) (R'asm 1).

Rasm 1.

Yer yuzida biron bir shu ko'rinishga ega mahluqot mavjud emas. Barcha jonzoqlar faqat gorizontali chiziqli («A» doira) ko'rinishga, ya'ni faqat biologik mohiyatga egadirlar xolos. Insonni integrallashgan holatidagi ko'rinishini nima deb atasak bo'ladi? Bunday qo'shma mohiyatga ega jonzoqlni «**Bioijtimoiy mavjudot**» (**Biosotsium**) deyilmoqda.

Insonning ijtimoiy mohiyatining tarkibi. Fikrimizni davom ettiradigan bo'lsak, inson bioijtimoiy mavjudot ekan, uning ijtimoiy mohiyatini nima tashkil qiladi? Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, bu savolga, albatta bilim deb javob bersa bo'ladi. Bu bilimlarni inson qanday qilib va qaerdan oladi, degan savolga, aqlini ishlatib, ob'ektiv borliqdan yoki «bilimlar sandig'i» deb ataluvchi turli fanlardan, kitob va jurnallardan oladi desak xato qilmagan bo'lamiz.

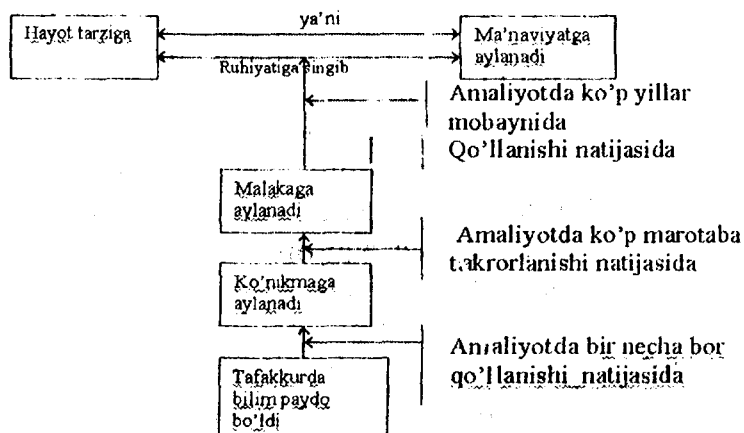
Inson nima uchun bilim egallaydi degan navbatdagi savolga, hayotda qo'llash uchun deyish mumkin. Inson bilimni hayotda ishlatish uchun egallar ekan, u aqliy faoliyati orqali egallagan bilimni hayotda bir urinishda qo'llay oladimi? - degan savolga, albatta qo'llay olmaydi deb javob berish mumkin. Chunki, unga yangidan egallagan bilim yordamida qilinadigan harakatlarga hali vujudida ko'nikma shakllanmagan. Yangidan egallagan bilim asosida harakat qilish ko'nikmasini hosil qilish uchun, kishi irodasini ishga solib, tarbiyachi ishtirokida har bir harakatini egallagan bilimida ko'rsatilgan tartib bo'yicha, ma'lum bir maqsad yo'nalishida bir necha bor takrorlashi shart bo'ladi. Shunda unda bu bilimlarga ko'nikma hosil bo'ladi.

Kishi egallagan bilimlarini amaliyotda namoyon qilishining bir necha darajali bosqichlari mavjud.

Birinchi bosqich. Odam egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llayotganida ortiqcha kuch va vaqt sarflasa hamki maqsadga yetsa va ish bajarilsa, olingan bilim ko'nikmaga aylangan deb hisoblanadi. Bu bosqichda inson tafakkurida paydo bo'lgan va tasavvuri orqali o'z tasdig'ini topgan bilim jismoniy va aqliy harakatlar orqali kishi vujudiga singib, uning ko'nikmasiga aylangan bo'ladi.

Ikkinchi bosqich. Kishi o'z bilimlarini hayotda qo'llayverishi natijasida maqsadga yo'naltirilgan harakatlari ortiqcha kuch va vaqt sarflamay ravon amalga oshirilishi malaka deyiladi. Bunda vujudga singigan harakatlar avtomatlashgan holatga yetib, tafakkur faqat kishining maqsadli harakatini nazorat qilib turadi xolos.

Uchinchi bosqich. Inson ona qornidan boshlab, hayoti davomida orttirgan foydali bilimlarini amalda qo'llayverishi natijasida undan hosil bo'lgan harakatlar ko'nikma va malaka bosqichlaridan o'tib, ruhiga singigan va hayot tarzida namoyon bo'ladigan harakat holatini ma'naviyat deyiladi. (Rasm 2).

Rasm 2

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, ma'naviyat tushunchasiga quyidagi umumlashgan ta'rifni bersak bo'ladi. **Ma'naviyat - bu kishining egallagan foydali bilimlari hayotida sinalaverib, ko'nikma va malaka daraja bosqichlaridan o'tgan va ruhiga singib, hayot tarzida namoyon etadigan ijobiy ijtimoiy sifatlar majmuidir.**

E'tibor bering, inson ma'naviyatiga faqat foydali bilimlar orqali shakllangan ijtimoiy sifatlar kiradi. Inson, foydali bilimlar qatorida bilib-bilmagan holatda foydasiz va o'zining salomatligiga, obro'yi va atrofdagilarga zarar yetkazadigan bilimlarni ham egallashi mumkin. Bunday bilimlardan tashkil topgan hayot tarzi bema'nilik hisoblanib, inson ijtimoiy mohiyatini taraqqiy ettirish o'rniga, unda salbiy ijtimoiy sifatlarni rivojlanishiga asos bo'ladi. Bu holni ijtimoiy xastalanish deyiladi.

Kishi ijtimoiy mohiyatini shakllantiruvchi manbalar. Inson boshqa rahluqotlardan o'zining ijtimoiy mohiyati bilan ajralib turishi va ijtimoiy mohiyat negizini bilimlar tashkil qilib, ular foydali va foydasiz bilimlarga ajralishini bildik.

Foydasiz va kishi ijtimoiy hayotiga zararli bilimlarga yolg'on so'zlash, o'g'irlik, tuhmat, maqtanchoqlik, zino, g'ayrlik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, narkomanlik, ochko'zlik va boshqa razil ijtimoiy sifatlar kiradi. Bularning kelib chiqishi ham ijtimoiy, chunki ular ham tafakkur mahsuli. Bunday razilliklarni hayvon qila olmaydi. Shuning uchun ham Alisher Navoiy «Odam borki odamlarning naqshidir, odam borki hayvon undan yaxshidir» degan. Ular inson ma'naviyatini pasaytirib, ijtimoiy rivojini tubanlikka qarab tortadi. Jamiyat va shaxs rivoji uchun faqat foydali bilim (hikmat)lar kerak.

Foydali bilimlarni egallashdan maqsad, avvalo o'ziga, so'ng, yaqin kishilariga va butun jamiyatga naf keltirishdir. Kishi muayyan foydali bilimlarni egallab olib, uni hayotida ko'p marotaba ishlatishi natijasida bu bilim sekin asta ruhiga singib, ma'naviyatiga aylanib ketadi. Ko'p bilim egallab ularni hammasini ma'naviyatiga aylantirib ulgurgan odamning ma'naviyati boy inson deyiladi.

Zararli bilimlar egallash va ularni hayotida qo'llash jarayoni ham xuddi shunday kechadi. Zararli bilimlarni anchagina egallab, ularni hayotida ko'p marotaba qo'llab ruhiga singdigan odamni be'mani odam deyiladi. Be'mani bo'lganda n ma'naviyatli bo'lgan ko'p marotaba afzal bo'lgani uchun, faqat foydali bilimlarni egallashga kirishish lozim.

Bilimning turidan qat'iy nazar inson uni o'z atrofida-gilardan oladi. Ya'ni, ota-onasidan, aka va opalaridan qarindosh urug'i va boshqa jamiyat a'zolaridan o'rganishi mumkin. Shu bilan bir qatorda, inson bilimlarni mustaqil ravishda atrof muhitni o'rganib yoki kitob va jurnallarni o'qib, ommaviy axborot vositalari - radio va televi-deniyadan olishi ham mumkin. Buning uchun har bir inson, bilim egallayotganda bu bilimdan kimga foyda-yu, kimga zarar ekanini anglab yetishi shart. Bilimlar ummoni ichidan zararli sini qo'yib, faqat foydalisini olish kerak bo'ladi.

Insonning ijtimoiy mohiyatini jamiyat talabiga javob beradigan tarzda shakllantiruvchi asosiy manba rasmiy ta'lim-tarbiya tizimi hisoblanadi.

Rasmiy ta'lim-tarbiya deb, jamiyat ehtiyojidan kelib chiqqan va jamiyatning muayyan ehtiyojini qanoatlan-tirishga yo'naltirilgan hamda davlat tomonidan tashkil qilingan va uni moddiy ta'minotini kafolatlab beruvchi davlat buyurtmasiga aytiladi. Davlat buyurtmasi, davlat ta'lim standartlarida o'z ifodasini topgan bo'ladi.

Rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining bosqichlari.

Rasmiy ta'lim tarbiya bog'chadan boshlanadi. **Maktabgacha ta'lim bosqichiga** qo'yiladigan talablar tizimi ham mavjud bo'lib, ular jamiyatning yetuk shaxs siymosiga qo'yilgan talablaridan kelib chiqib, maktabgacha ta'lim standartlarida o'z ifodasini topgan bo'ladi. Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining birinchi bosqichi hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim jarayonida: tarbiya beruvchi - murabbiy va bog'cha mudiri hamda tarbiya oluvchi bog'cha bolasi degan elementlar qatnashadi.

Boshlang'ich ta'lim bosqichi, 1- 4 sinflarni o'z ichiga olib, asosan bolalarga yozish, chizish, to'rt amal yordamida hisoblash va ularni amalga oshirishning qonun-qoidalarini hamda mustaqil bilim olishni o'rgatadi. Maktabgacha ta'lim jarayonida, bolalarda, bilim olishning o'rni tayyorlansa, boshlang'ich ta'limda kishi ijtimoiy mohiyatining fundamenti (asosi) yaratiladi. Boshlang'ich ta'lim jarayoni: ustoz deb nomlanuvchi (o'qituvchi) va o'quvchi degan elementlarning o'zaro muloqotidan iborat. O'qituvchidan tashqari boshlang'ich maktabda ilmiy mudir va direktor hamda maxsus fanlar (chet tili, jismoniy tarbiya kabi) degan elementlar ta'lim-tarbiya jarayoniga hal qiluvchi ta'sir o'tkazadilar.

Umum ta'lim bosqichi. Umum ta'lim 5-9 sinflarni o'z ichiga olib, asosan, dunyoda mavjud fanlardan umumiy bilim berish bilan shug'ullanadilar. Umum ta'lim maktablarida dunyoda mavjud fanlardan umumiy bilimlarni berish bilan bir qatorda yoshlarni shaxs sifatida shakllanishiga ham alohida e'tibor beriladi. Yoshlarni zamon talabiga javob beradigan tarzda tarbiyalash bilan **fan o'qituvchilari, sinf rahbari, maktab direktori, ilmiy va tarbiyaviy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosarlari** shug'ullanadilar.

Maxsus ta'lim bosqichi. Yosh avlodimiz bog'chada axloq va odobdan ta'lim olib, o'zida bilim olish uchun zamin tayyorlab olganidan keyin, boshlang'ich maktabda yozish, chizish va hisoblash qonun qoidalarini ham egallab, maktabgacha bo'lgan ta'limdan olgan axloq va odob bilimlarini chuqurlashtirib olganidan keyin, umum ta'lim maktabida ilgari olgan axloq va odob bilimlarini chuqurlashtiradi, shu bilan birgalikda dunyoda mavjud fanlar asosini o'rganib shaxs sifatida shakllanishiga zamin yarataadi. Umum ta'lim maktabida o'qishi jarayonida bola, fanlar ichidan bir turiga o'zida moyillikni namoyon qiladi. Buning uchun umum ta'lim maktablarida hamma sharoitlar mavjud. Umum ta'lim maktabini bitirayotganda bolalar fanga yoki muayyan kasbga bo'lgan moyilliklari bo'yicha saralanaadilar va o'qishning keyingi bosqichini qayerda davom ettirish to'g'risida tavsiya oladilar.

Umum ta'lim maktabini bitirganidan keyin bola o'z moyilligidan kelib chiqib, yo o'zi tanlagan kasb-hunar kollejiga, yoki ixtisoslashgan Akademik litseyga o'qishini, ya'ni ijtimoiy mohiyatini, o'z moyilligidan kelib chiqib, takomillashtirishga yo'l oladi. Maxsus ta'lim bosqichidagi yoshlar talaba deb nomlanadi.

Akademik litseylar muayyan fanlar (ijtimoiy, gumanitar, matematika, tabiiy fanlar va hokazo) turkumidan kelib chiqib, yoshlarni shu fan bilimlaridan chuqur bilim berish bilan shug'ullanadilar. Undan tashqari akademik litseyda, bolalar bog'chasida, boshlang'ich va umum ta'lim maktablarida olgan axloq va odob bilimini takomillashtirib, uni hayot tarziga aylantirib ulgurishlari shart bo'ladi.

Akademik litseylar bilan bolalarning axloq tarbiyasi bilan barcha fan o'qituvchilari, sinf rahbari, direktor va uning o'rinbosarlari shug'ullanadilar.

Kasb-hunar kollejlari ham ma'lum bir kasblar turkumiga ixtisoslashgan bo'lib, ularga bolalarni muayyan bir kasbning malakali ishchisi qilib tayyorlash vazifasi yuklatilgan. Bolalarni kasb-hunar ustasi, ya'ni talabaning ustози o'rgatsa, axloq normalariga rioya qilishni sinf rahbari, kollej direktori va uning tarbiyaviy ishlar bo'yicha o'rinbosari o'rgatadi.

Akademik litseyda ham, kasb-hunar kollejidam ham bolalar maxsus fanlardan va muayyan kasbdan olgan bilimlaridan tashqari, jamiyatda qabul qilingan axloq va odob norma bilimlarini o'zlarida chuqurlashtirib, ularni malakaga va ma'naviyatiga aylantirish bilan shug'ullanadilar.

Maxsus ta'lim bosqichini tamomlagan talaba, o'z ma'naviyati ustida tinmay ishlashi natijasida, yo oliy o'quv yurtida o'qish uchun, yoki ishlab chiqarish sohasida mehnat qilish uchun tayyor deb hisoblanadi.

Oliy ta'lim bosqichi. Bu bosqichda yoshlar akademik litsey yoki kasb-hunar kollejlaridan olgan bilimlarini kirish imtihonlari orqali, yana bir marotaba sinovdan o'tkazadilar. Kirish imtihonlaridan muvaffaqiyatli o'tganlar oliy o'quv yurtlari talabasi maqomiga ega bo'ladilar.

Oliy o'quv yurtlarida talabalar, avvalgi ta'lim-tarbiyaning barcha bosqichlarida olgan bilimlarini chuqurlashtirib, uni bir necha bor boyitadilar. Eng asosiysi, oliy o'quv yurtlarida talabalar mustaqil bilim egallashga o'tganadilar. Axloq va odob bobida esa, oliy o'quv yurtini bitirgan talaba jamiyatning ilg'or kishisi bo'lib, axloq va odobda barchaga namuna bo'lish darajasiga erishadi.

Oliy o'quv yurtlarida assistent, katta o'qituvchi, dotsent va professor unvoniga ega kishilar dars beradilar. Oliy o'quv yurtlarida ham, talabalar axloqi va o'qishdagi muvaf-

faqiyatlarini nazorat qiluvchi guruh murabbiysi, ma'naviyat bo'yicha rektor o'rinbosari degan shaxslar mavjud.

Oliy ta'lim ikki bosqichdan iborat bo'lib, uning birinchisi bakalavriyat deb nomlansa, ikkinchisi **magistraturadir**.

Bakalavriyatni muvaffaqiyatli bitirgan shaxs oliy ma'lumotli mutaxassis deb hisoblanib, o'z ixtisosligi bo'yicha ishlab chiqarishda rahbar bo'lib ishlashga tayyor hisoblanadi.

Bakalavriyaturada o'qishi jarayonida alohida iqtidorini va muayyan fanga kuchli qiziqishini namoyon qila olgan talaba magistraturada o'qishga haqli deb hisoblanadi.

Magistraturani bitirishda talaba mustaqil ravishda tadqiqotlar olib borib, magistrlik dissertatsiyasini yozadi va uni himoyalaydi. himoyani muvaffaqiyatli o'tkazganidan keyin u magistr degan ilmiy darajaga ega bo'ladi va o'z sohasida yetuk oliy ma'lumotli mutaxassis bo'lib hisoblanadi.

Oliy ta'limdan keyingi yoki yuqori ta'lim bosqichi. Bu bosqichda magistraturani bitirgan shaxs aspiranturaga, kirish imtihonlarini topshirib, o'qishga kiradi va ilmiy darajasi bor katta bir olimni o'ziga rahbar qilib olib, mustaqil ravishda tadqiqot olib boradi. Fan nomzodi ilmiy tadqiqotlari ustida ishlayotgan mutaxassis aspirant deb nomlanadi. Tadqiqotlar natijasi yuzasidan nomzodlik dissertatsiyasini yozib, uni Ixtisoslashgan Ilmiy kengashda himoyalaydi. himoyadan keyin bu shaxs fan nomzodi ilmiy unvoni ga ega bo'ladi.

Fan nomzodi bo'lib, bir necha yil tadqiqotlar olib borishi natijasida fanda bir katta yangilik yoki fanda yangi yo'nalish yarata olgan inson doktorlik dissertatsiyasini yozib, uni Ixtisoslashgan Ilmiy kengashda himoyalaydi va

fan doktori ilmiy darajasiga ega bo'ladi. Doktorlik dissertatsiyasi ustidagi tadqiqotlar olib borish jarayonidagi, asosiy ishidan uzilgan holda yoki uzilmagan holda bo'lishi mumkin. Doktorlik yozayotgan fan nomzodi doktorant deb nomlanadi.

Fan nomzodiga ega bo'lgan inson nomzodlik himoyasidan keyin bir qator ilmiy va uslubiy risolalar yozib, dotsent unvoniga davogar bo'la oladi. Fan doktori bo'lgan olim ham, doktorlik himoyasidan keyin bir nechta monografik asarlar va darsliklar yozgan bo'lsa professor unvoniga davogar deb hisoblanadi.

Malaka oshirish bosqichi. Oliy o'quv yurtini bitirgan va o'z faoliyatini ishlab chiqarishda yoki ilmiy tadqiqot yo'nalishida olib borayotgan mutaxassis to'rt - besh yilda malakasini oshirib turishi shart. Chunki fan bir joyda to'xtab turmaydi, uning bilim sandig'iga bilimlar qo'shilib kelaveradi. Ulardan bexabar mutaxassis, o'z malakasini yo'qota boradi. Zamon talabiga javob beradigan mutaxassis bo'lish uchun, doimo bilimlarini yangilab, to'ldirib turishi shart. Malaka oshirishga borgan mutaxassislar tinglovchi maqomiga ega bo'lib, ularga ma'ruza o'qiydigan pedagog, dotsent va professorlar ma'ruzachi deb nomlanadilar.

Ta'lim-tarbiya sohasini tadqiq etuvchi ilm sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi. Insonga ta'lim-tarbiya u ona qornida ekanligidan boshlab, to qabrga kiringunga qadar berilishi kerak. Demak, ta'lim-tarbiya birinchidan, jarayon, ikkinchidan, u uzluksiz, shuning bilan bir qatorda u bir butun. Aynan shu uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonini pedagogika ilmi o'rganadi. Shu sababdan umum pedagogika ilmining **tadqiqot ob'ekti** uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonidir.

Umum pedagogika ilmining tadqiqot ob'ekti uzlusiz ta'lim-tarbiya jarayoni ekan, uning tadqiqot predmeti nima bo'lishi mumkin? har qanday ilmning tadqiqot predmeti uni tadqiqot ob'ektini bir butun qilib turuvchi qismlari orasidagi aloqadorliklar bo'ladi deb bizga ilmununlik fani aytmoqda.

Shu qoidadan kelib chiqib fikr yuritadigan bo'lsak, pedagogika ilmining **tadqiqot predmeti** pedagogik jarayonni bir butun qilib turuvchi asosiy elementlari bo'lgan ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi, ya'ni o'qituvchi va talaba hamda o'quv dastur va darslik, o'qitishning usul va uslublari hamda o'qitishning texnik vositalari orasidagi bilim berish va bilim olish maylida kechadigan munosabatlardir. Ularni pedagogik munosabatlar deyiladi.

Pedagog va talaba orasida kechadigan pedagogik munosabatlarni tadqiq qiluvchi ilm-fanni alohida nom bilan «Didaktika» deyiladi. Didaktikaga keyingi darslarda batafsilroq to'xtalamiz.

Pedagogikaning ta'lim beruvchilar va ta'lim oluvchilar orasidagi munosabatlarni tadqiq qilishdan yagona **maqsad**, bunday munosabatlarni kechish qonuniyatlarini aniqlashdir.

Pedagogik munosabatlarni kechish qonuniyatlarini bilgandan keyin, bu qonuniyatlardan kelib chiqib, dars berish usul va uslublari yaratiladi. Pedagogikaning bu tomonini esa pedagogikaning metodika (uslubiyat) degan tarmog'i tadqiq qiladi. Umum pedagogik usul va uslublarni muayyan fanga moslashtirib, uning ta'lim va tarbiya berish xususiy usullarini yaratuvchi yana fan tarmoqlari mavjud. Natijada pedagogika fanlarining majmui paydo bo'lgan.

Pedagogika fanlar majmui. Pedagogika turkumiga kiruvchi barcha fanlarni to'rt yirik guruhga ajratib **o'rganishlik** maqsadga **q** muvofiqdir. Bularga: barcha

pedagogikaga oid fanlarga asos bo'lgan guruh - **pedagogika tarixi va mazariyasi**. Bu guruhga pedagogika tarixi, didaktika va umumiy pedagogika kiradi. **Umumiy pedagogika guruhiga** - uzluksiz ta'lim jarayonining har bir bosqichidagi pedagogik jarayonning o'ziga xosligini asoslab beruvchi - oila pedagogikasi, maktabgacha tarbiya pedagogikasi, maktab pedagogikasi, kasb-hunar ta'limi pedagogikasi, oliy ta'lim pedagogikasi va kattalar pedagogikasi degan tarmoqlarga bo'lingan. Undan tashqari, sezgi organlarining biron bir turi ishlamaydigan kishilarga bilim berishning o'ziga xos tomonlarini o'rganuvchi **maxsus pedagogika guruhiga** - surdopedagogika, tiflo-pedagogika va olifrenopedagogikalar kiradi. Butun pedagogik jarayonni amalga oshirish yo'l-yo'ruqlarini ko'rsatib beruvchi uslubiyat (metodika) fani ham, o'z navbatida - maktabgacha ta'lim uslubiyati, umumta'lim uslubiyati, hunar ta'limi uslubiyati, oliy ta'lim uslubiyati va malaka oshirish uslubiyati degan tarmoqlardan iborat. Bu pedagogik fanlar o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, biri- birini taqazo etadi, biri- birini to'ldiradilar.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan munosabatlari.

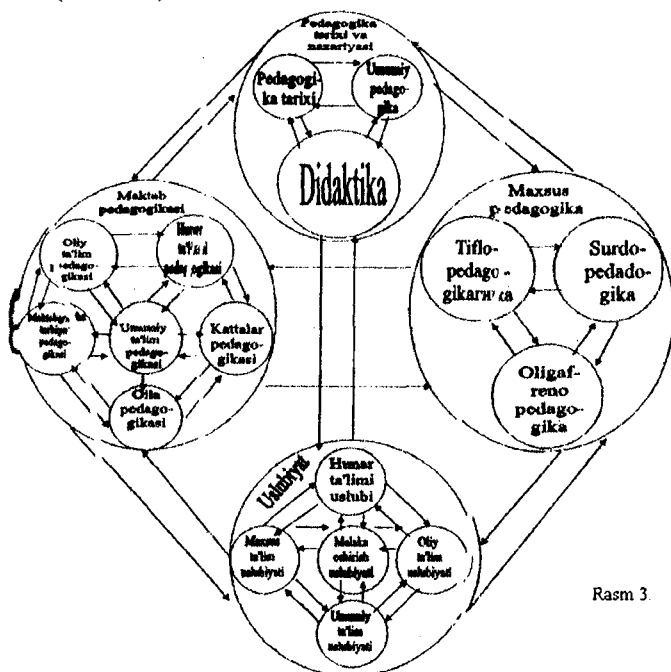
Umumiy pedagogika fanlari turkumidan tashkil topgan pedagogika fanlar majmui avvalombor falsafa bilan chambarchas bog'liqdir. Falsafa barcha pedagogik fanlarning metodologik asosini tashkil etibgina qolmay, tarbiyaning maqsadi, kishi dunyoqarashining shakllanishi, komil inson siymosi va shu kabi masalalarni pedagogikaga yechib beradi.

Pedagogika bola tarbiyasida uning yosh, individual va hududiy xususiyatlarini hisobga oladi. Shu bois u psixologiya, sotsiologiya va sotsial geografiya bilan uzviy aloqada ish olib boradi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida pedagog o'quvchi va talabalarning diniy e'tiqodini, siyosiy qarashlarini, milliy xususiyatlarini ham hisobga olishi kerak. Shu bois u dinshunoslik, siyosatshunoslik, tarix va etnografiya hamda madaniyatshunoslik degan ijtimoiy fan tarmoqlari bilan ham uzviy bog'liqlikda ish olib boradi.

Inson biologik evolyutsiyaning mahsuli bo'lganligi tufayli va tarbiyalanuvchining biologik xususiyatlarini bilish zaruriyati pedagogikani odam anatomiyasi va fiziologiyasi degan fanlar bilan bog'laydi.

Keyingi vaqtlarda pedagogikaning kibernetika bilan bog'lanishi ko'zga tashlanmoqda. Bu holni kibernetikaning umumiy g'oyalari dan ta'lim-tarbiyada foydalanish tajribalarini pedagogik texnologiya misolida ko'rish mumkin. (rasm 3).

Rasm 3

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini tekshirish uchun savollar:

1. Insonning hozirgi zamondagi ilmiy atamasi qanday?
2. Inson ijtimoiy mohiyatini nima tashkil qiladi?
3. Inson ijtimoiy mohiyatini shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar tizimini ko'rsating?
4. Rasmiy ta'lim-tarbiya deb qanday ta'lim-tarbiyaga aytiladi?
5. Rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining boshqichlari va ularda ishtirok etadigan qismlarining nomlari?
6. Pedagogikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi?
7. Pedagogik fanlar majmui va ularni boshqa fanlar bilan munosabatlarini ko'rsatib bering?

2-Mavzu: Ta'lim-tarbiya jarayoni

Reja:

1. Dars.

2. Darsni tashkil qilish.

3. Ta'lim usullari.

Rasmiy ta'lim-tarbiya bog'chadan boshlanib, malaka oshirish bilan tugashi bizga ayon bo'ldi. O'zini haqiqiy inson va zamon talabiga javob beradigan mutaxassis sifatidagi ijtimoiy mohiyatini yo'qotib qo'ymasligi uchun, har bir odam o'zini uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonida doimo ushlashi kerak bo'ladi.

Rasmiy ta'lim tarbiya davlat tomonidan tashkil qilinib, moddiy tomondan kafolatlangan bo'ladi. Rasmiy ta'lim-tarbiya tizimining boshqa ta'lim-tarbiyalardan asosiy farqi, u jamiyat talabidan kelib chiqqan asosiy maqsadga

yo'naltirilgan bo'lib, davlat tomonidan tasdiqlangan dastur va ishchi reja asosida amalga oshiriladi. Rasmiy ta'lim-tarbiyaning birlamchi asosi dars hisoblanadi.

Dars, o'z navbatida bir butunlik bo'lib, avval ham qayd qilganimizdek, quyidagi qismlardan tashkil topgan: **ta'lim-tarbiya beruvchi; ta'lim-tarbiya oluvchi; dastur, darslik, o'quv-uslubiy qo'llanma va didaktik materiallar; pedagogik usul va uslublar; o'qitishning texnik vositalari**. Darsning bu besh bo'laklari o'zaro funksional bog'liqlikda bo'lib, bir butunlik, ya'ni dars degan majmuani tashkil qiladi. Birining mavjudligi boshqasining mavjudligini taqazo etib, birining yo'q bo'lishi boshqa barcha qismlarining faoliyatini yo'qqa chiqaradi. Bu qismlarning har biri o'z navbatida bir butunlik (majmu) bo'la turib, o'z navbatida bir necha qismlardan tashkil topganidir.

Uzluksiz rasmiy ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshiruvchi darsni bir butun qilib turuvchi qismlar tasnifini ta'lim-tarbiya beruvchidan boshlashimiz mantiqan to'g'ri bo'ladi. Uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonining bosqichlarida ta'lim-tarbiya beruvchini, avval ham aytib o'tganimizdek, turlicha atalib **murabbiy, ustoz, o'qituvchi, pedagog, asistent, katta o'qituvchi, dotsent, professor va ma'ruiyatchi** deb yuritiladi.

Bularning vazifasi davlat tomonidan tasdiqlangan dastur asosida darsni tashkil etish va ishchi rejada ko'rsatilgan bilimlarni, ta'lim oluvchilarga didaktikaning barcha tamoyillaridan kelib chiqib, bir qator pedagogik usullardan va o'qitishning texnik vositalaridan foydalanib yetkazib berishdir.

Hozirgi kundagi uzluksiz rasmiy ta'lim tizimida, ta'lim-tarbiya sinf-dars shaklida olib boriladi. Insoniyat tarixiga nazar tashlar ekanmiz, ta'limni tashkil etish

shakllari jamiyatning taraqqiyot bosqichlariga mos ravishda amalga oshirilganini ko'ramiz.

Dastlabki davrlarda ta'lim berish ishlari faqat odamlarning mehnat faoliyati, kundalik turmushi bilan uzviy bog'langan hamda bilim berish, o'rgatish yakka tartibda olib borilgan. Ta'lim-tarbiyaning bunday yo'li hozir ham oila sharoitida olib boriladi.

Davr o'tishi bilan ko'pchilikka bilim berish ehtiyoji paydo bo'la boshlagan. Ta'lim tizimining mazmuni, bilimlarning murakkablashuvi, bolalarni guruh-guruh qilib o'qitishni taqazo qilgani holda, ta'lim bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar, o'qituvchilarni tayyorlash zaruriyati kelib chiqqan. Shu davrda o'qitishning tashkiliy shakllari paydo bo'la boshladi. Buning natijasida sinf-dars tizimi paydo bo'lgan. Xalq ichida xayotiy tajribaga, bilim va tarbiyaga ega kishilar murabbiy, o'qituvchi bo'lib faoliyat ko'rsata boshladilar.

O'rta Osiyo tarixiga nazar solar ekanmiz, eramizdan ilgarigi minginchi yillarda Zardoshchilik otashxona ibodatxonalarida yoshlarni to'plab, koinlar tomonidan ularga bilim berish bilan shug'ullanganligi «Avesto» va boshqa tarixiy manbalardan bizga ma'lum. Shunga o'xshash bolalarni to'plab o'qitish qadimgi Yurionistonda ham olib borilgan. Ammo qadim davrlarda ta'limni qat'iy chegaralangan vaqtda, bir xil yoshdagi bolalar bilan olib borish, ta'lim mazmunini bosqichma - bosqich berish masalalariga aniqlik kiritilmagan edi.

Ta'limning tashkiliy masalalari A.l-Farobiyning «Fan va aql zakovat» asarida o'quv fanlarining guruhlarga bo'lib o'qitish, ularning tarbiyaviy mohiyatini ochish masalalariga e'tibor berilgan. Bu masalalar Ulug'bek davrida ham ko'tarilib, ma'lum darajada amalga ham oshirilgan.

Pedagogika tarixida, ta'lim-tarbiyani tashkil etishning asosiy shakli dars hisoblangan, sinf-dars tizimini birinchi bor buyuk chex pedagogi Yan Amos Komenskiy (1592-1670) ishlab chiqqan va amaliyotga joriy etgan. Ya.A. Komenskiy «Buyuk didaktika» asarida, o'quv mashg'ulotlarini guruh shakli da tashkil qilish, o'quv yili va o'quv kunini bir vaqtda boshlash, mashg'ulotlar orasida tanaffuslar berilishini, muayyan guruhdagi bolalarning yoshi va soni bir xil bo'lishini asoslab bergan. Dars davomida o'quvchilar diqqatini to'plash, o'quv materialini batafsil tushuntirish, o'quvchilarga savollar berish, o'zlashtirish jarayonini nazorat qilish zarurligini ta'kidlagan.

Dars-aniq maqsadni ko'zlab, berilgan vaqtda bir xil yoshdagi o'quvchi-yoshlar bilan o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan mashg'ulotdir.

Darsning maqsadi, mazmuni, hajmi ta'lim standartlari (o'quv dastur, reja, darslik) asosida belgilanadi. O'qituvchi uchun dars o'quv ishlari ning asosiy tashkiliy shakli ekan, o'qituvchi bu jarayonda quyidagilarga amal qilishi shart:

1. Har bir sinfda o'quvchilarning yoshi va bilim darajasi bir xil bo'lishiga.

2. Dars qat'iy jadval bo'yicha belgilangan aniq muddatda olib borilishiga.

3. Dars o'qituvchi rahbarligida butun sinf bilan va alohida o'quvchilar bilan ishlash shaklida olib borilishiga.

4. Dars o'quv fanining xarakteri, o'tilayotgan materialning mazmuniga qarab turli usullar va vositalar yordamida olib borilishiga va uzluksiz ta'lim tizimining bir qismi sifatida tugallangan bilim berishiga va navbatdagi bilimlarni o'zlashtirmoq uchun zamin yaratishiga qattiq rioya qilishi shart.

Shuni unutmaslik kerakki, o'quv yurtlarida ta'lim-tarbiya ishlari faqat sinf-dars shaklida olib borilmay, balki amaliy mashg'ulotlar, tajriba ishlari shaklida ham amalga oshiriladi. Bu mashg'ulotlar sinfdan va maktabdan tashqarida bo'lishi ham mumkin.

Dars - ta'limning asosiy shakli ekan, u ilmiy, tizimli, tushunarli, ongli va faol bo'lishi, bilimlar mustahkam o'zlashtirilishi, o'quvchi-talabaning shaxsiy xususiyatlari e'tiborga olingan holda tashkil etilishi shart.

Pedagogika ilm-fani dars oldiga bir qator didaktik talablarni qo'yadi.

Jumladan:

1. Har bir dars aniq maqsadni ko'zlagan holda puxta rejalashtirilmog'i yoki loyihasi tuzilmog'i lozim. Bu jarayonda o'qituvchi darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadini belgilaydi. Dars bosqichlarini, ya'ni qanday boshlash, yangi materialni qanday o'tish, qanday tamomlash, ko'rgazmali va boshqa didaktik materiallardan qanday foydalanish kabilarni oldindan hal qilib oladi.

2. Har bir dars aniq g'oyaviy izlanishga ega bo'lishi lozim.

3. Har bir dars maktabning, ijtimoiy muhitning imkoniyatini hisobga olgan holda amaliyot bilan boshlanmog'i, ko'rsatma vositalar bilan jihozlanmog'i lozim.

4. Har bir dars, dars xarakteriga mos usul va uslublardan samarali foydalanilgan holda tashkil etilishi lozim.

5. Dars uchun ajratilgan vaqt va uning daqiqalaridan tejamkorlik va unumli foydalanish lozim.

6. Dars jarayonida o'qituvchi va o'quvchi o'zaro faol munosabatda bo'lishi shart, o'quvchi talaba nafaol tinglovchiga aylanmasligi kerak.

7. Mashg'ulotlar butun sinf bilan va har bir o'quvchi bilan, ularning shaxsiy xususiyatlarini e'tiborga olingan holda olib borilishi shart.

8. Darsning mazmuni va xarakteriga qarab xalqimizning boy ma'naviy merosidan unumli foydalanish maqsadga munovofiqlidir.

9. O'tilayotgan mavzuning mazmuniga bog'liq holda mustaqil O'zbekistondagi o'zgarishlardan o'quvchi va talabalarni xabardor etish lozim.

Dars bolalarga bilim berish va berilgan bilimni ularning ko'nikmasiga aylantirishda asosiy rol' o'ynaydi. Shu sababli o'quv mashg'ulotlarida ajratilgan vaqtning asosiy qismi dars o'tish uchun sarflanadi.

Ta'lim tizimida tajribadan o'tgan dars turlari
qo'yidagilardir:

1. Yangi bilimlarni bayon qilish darsi.
2. O'quv materiallarini mustahkamlash darsi.
3. Takrorlash va bilimlarni umumlashtirish darsi.
4. O'quvchilarning o'zlashtirishini nazorat qilish va baholash.
5. Uyg'unlashgan darslar.

Ta'lim jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan dars yangi bilimlarni bayon qilish darsidir. Bu darsning tuzilishi quyidagicha:

- Darsni tashkil etish.
- Yangi bilimlarni bayon qilish.
- Yangi bilimlarni mustahkamlash.
- Yangi bilimlar ustida mashq o'tkazish.
- Yangi bilimlarga bog'liq uy mashg'ulotlarini berish.

Darsni tashkil qilish. Uy vazifasini bajarilishini nazorat qilish va baholash. Yangi mavzuni bayon qilish.

Yangi mavzuni mustahkamlash. Uyga topshiriq berish. Darsni yakunlash. Ta'lim tizimida, takrorlash va bilimlarni mustahkamlash darslari ham ko'p qo'llaniladi. O'qituvchi dasturning ma'lum bir qismi, yirik mavzular o'tib bo'lganidan so'ng bunday darslar uyushtiriladi. Bu dars bilimlarni oraliq nazorat orqali baholashda ham xizmat qiladi, har bir darsning muvaffaqiyatli ko'p jihatdan mashg'ulotni to'g'ri tashkil qilishga bog'liqdir. Bu davrda sinfning tayyorgarligini sinchiklab kuzatish, bolalarni darsni tinglashga ruhiy jihatdan tayyor ekanligini o'rganish darkor. Shundan so'ng, mahoratli pedagog fursatni qo'ldan bermay, shogirdlarini diqqatini chalg'itmay, darsning asosiy qismini boshlab yuboradi, chunki sinf o'quvchilarini tezlik bilan mashg'ulotga faol kirishishlarini ta'minlanmasa, dars samarali o'tishi amri mahol. Dars yangi materialni bayon qilishga qaratilgan bo'lsa, dars mavzui e'lon qilinadi. Rejada mo'ljallangan o'quv materialini o'tib bo'lingach, u albatta yakunlanishi, xulosalar chiqarilishi kerak. Dars o'qituvchi va o'quvchining ijodiy hamkorligiga asoslanishi lozim. Shundagina o'quvchilar mustaqil fikrlay oladilar, irodalari tarbiyalanadi, nutq madaniyati rivojlanadi.

O'quv mashg'ulotlarining sinfdagi shaklidan tashqari yana qo'shimcha qator ta'lim shakllari mavjud bo'lib, bular amaliy-tajriba mashg'ulotlar, qo'shimcha darslar, fakul'tativ darslar, ekskursiya kabilardir. Bular darsda berilgan bilimlarni to'ldirish, mustahkamlash, amaliyot bilan bog'lash va ko'nikma malakalarga aylantirish uchun xizmat qiladilar.

Bulardan tashqari o'quv yurtlari tajribasida fan to'garaklari, ishlab chiqarish amaliyoti, o'yin shakldagi mashg'ulotlardan ham foydalaniladi. Bu turdagi mash-

g'ulot'lar darsdan olgan bilimlarini mala'ka va ma'naviyat darajalariga ko'tarishda as qotadi. Uzlüksiz ta'limning hamma bosqichlarida ta'limning o'ziga xos tashkiliy shakllari mavjud. Jumladan: ikki bosqichli oliy ta'lim tizimida o'ziga xos ta'lim shakllari mavjud. Bularga ma'ruzalar, seminar va amaliy mashg'ulotlar, kafedra o'qituvchilarining ochiq ma'ruzalarida qatnashish, ma'ruza matnini tayyorlash va muhokama qilish kabilar kiradi. Oliy ta'lim tizimida ma'ruza o'quv jarayonining ham usuli, ham shakli hisoblanib, u orqali talabalarga fan asoslarini og'zaki, uzviy va muntazam singdirishga xizmat qiladi. Ma'ruza tufayli talaba shu fanning mohiyatini tushunib boradi hamda ularni mustaqil fikrlashga va ustida uylashga majbur etadi.

Shu sababli ma'ruza ilmiy tafakkurni rivojlantirishning o'ziga xos maktabiga aylangan. Ma'ruzani shunday o'qish lozimki, bolalarda milliy e'tiqod va milliy mafkura asoslari shakllansin. Buning uchun o'rgatuvchi har bir ma'ruzaning mazmunini hayotdagi va fandagi yangiliklar bilan boyitishi lozim. Ma'ruza ijodiy xamkorlikda tashkil qilingandagina samara beradi. Buning uchun ma'ruza jarayonida ham ta'limiy, ham tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. Buning yo'llaridan biri o'qituvchi bilan talabalar o'rtasida do'stona munosabatlarni tiklab olinishidan iborat. Buning uchun esa, talabalarni o'quv jarayonidagi ruhiy holatini hisobga olish lozim bo'ladi.

Ta'limni samarali tashkil etishda dars ma'ruza va o'qitishning boshqa shakllaridan o'rinli foydalanishlari uchun shubhasiz o'qituvchining pedagogik saviyasi, pedagogik madaniyati, o'z predmetini puxta bilishligi va o'quvchi talabalarni psixologik holati bilan tanish bo'lishi hamda ular bilan til topa olishligi g'oyat katta ahamiyatga egadir.

Dars degan bir butunlikni tashkil etuvchi asosiy qismining biri **ta'lim tarbiya oluvchilar**, ya'ni o'quvchi va talabalardir. Ta'lim-tarbiya jarayoni samarali o'tishi uchun ta'lim oluvchilar quyidagi narsalarni bilib olishlari shart:

Birinchidan, o'qishdan maqsad yoshlar o'zlarining konstitutsiyaviy huquqlaridan, ya'ni aqliy-amaliy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, ijodiy qobiliyatini namoyon etish, intellektual rivojini ta'minlash, o'zi xohlagan kasbni tanlash va uni mukammal egallab, shu sohada baxtiyor faoliyat ko'rsatish uchun ijtimoiy mohiyatini shunga yarasha rivojlantirish imkoniyatidan to'la foydalanish.

Ikkinchidan, o'quvchi o'quv muassasasiga kelganida amal qilishi shart bo'lgan qoidalarni yaxshi bilishi va ularga rioya qilishi shart. Bu qoidalarga: maktabda, sinfda, laboratoriyalarda va sport zal va maydonlarida o'rnatilgan maxsus tartiblarga to'la rioya qilish; o'rganish sub'ekti sifatida bilish jarayonida faol qatnashish; o'qituvchi darsda bergan bilimidan tashqari o'zi mustaqil ravishda bilim olishga mashq qilish va o'rganish; kutubxonadan foydalanish va kitob o'qishga mehr qo'yish; maktabdoshlari va o'qituvchilari bilan xushmuomalada bo'lib, uni tarbiyalab maktab yoshiga yetkazgan ota-onasiga rahmatlar keltirish.

Uchinchidan, har bir o'quvchi va talaba o'qish davridagi burch va ma'suliyatini bilishi kerak, Ularga: o'qish jaryonidagi muqarrar qiyinchiliklarni bartaraf etish va ularni yengishdan quvonish; hamma fanlar bo'yicha muvaffaqiyatli o'qishning shaxsiy ahamiyatini tushinib yetish va unga amal qilish; o'qish va o'rganish jarayonida bilimni ko'nikmaga va ko'nikmadan malakaga aylantirishning mohiyatiga yetib borish va kundalik amaliyotda foydalanish; dars va seminar mashg'ulotlari davomida so'zga chiqib o'zida nutq madaniyatini o'stirish; o'qituvchi

dars davomida fan bo'yicha keltirib chiqargan muammoli vaziyatlardan chiqib ketishga harakat qilib mustaqil fikr yuritishga o'rganish; o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladigan joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarda butun vujudini ishga solib, reyting baholarini yuqoriga olib chiqishga faol qatnashish (kamtarlik qilish va uyalish bu yerda o'rinsiz); o'qituvchining pedagogik usul sifatida qo'llagan maqtov va dalda berishlariga taltaymaslik; ayb ish qilib qo'yganda o'rtoqlari yoki o'qituvchilari, yoxud ota-onasidan uzr so'rashga tayyor turish; qilib qo'ygan gunoh ishlariga tavba qilib, ularni boshqa qaytarilmasligiga tirishish.

Darsni bir butunlik qilib turuvchi qismlaridan biri - bu namunaviy o'quv dasturi, ishchi va taqvimiy rejalar hamda darslik, o'quv qo'llanma va didaktik materiallardir.

Namunaviy o'quv dastur, Pedagogik ilmi tadqiqot institutlarida yoki o'quv muassasalaridagi yirik olimlar tomonidan ishlab chiqiladi. U, oliy o'quv yurtini bitiruvchilarga qo'yiladigan kasbiy tasnifidan kelib chiqib, yuz foiz, davlat standarti asosida tuziladi. Uni tuzishda didaktikaning barcha tamoyillaridan kelib chiqilib, ushbu fanni o'qitishidan ko'zlangan asosiy maqsadga mos ravishda bo'ladi.

Ishchi dastur, namunaviy dasturdan kelib chiqib, muayyan oliy o'quv yurtini kasbiy yo'nalishidan kelib chiqqan holda hamda ushbu fanni o'qiydigan pedagogning imkoniyatidan kelib chiqib, pedagog tomonidan tuziladi va avval institutning Ilmiy Kengashi, so'ng Vazirlik tasdig'idan o'tadi.

Taqvimiy reja, oliy o'quv yurtida tuzilgan jadval va ishchi dasturida ko'rsatilgan mavzular asosida tuzilib,

pedagogni dars o'tishi yoki ma'ruza o'qish va amaliy mashg'ulotlarni olib borishning oy va kunlar bo'yicha tartibini ko'rsatadi.

Darslik, yuqori malakali va tajribali olini va pedagoglar tomonidan tuzilib, yuz foiz namunaviy dasturdagi g'oyalardan va didaktika tamoyillaridan kelib chiqib yaratiladi. Darslik o'qituvchi pedagoglarga va talabalarga asosiy o'quv quroli hisoblanib, oddiy va hammaqga tushunarli adabiy tilda yoziladi. Darslik barchaga umumiy yoki oliy o'quv yurtini xususiyatlaridan kelib chiqib maxsus bo'lishi mumkin.

O'quv qo'llanmalar, asosan tajribali pedagoglar tomonidan yozilib, faqat o'qituvchi va pedagoglarga qo'shimcha o'quv quroli bo'lib xizmat qiladi.

Didaktik materiallar, pedagog tomonidan har bir darsga alohida tayyorlangan bo'lib, dars mazmunini to'laroq va o'quvchi talabalar dars mazmuniga yaxshi tushib yetishlari uchun xizmat qiladi. Bularga har turli ko'rgazmali qurollar, turli muammoli vaziyatlarni yaratuvchi moslamalar, o'yinlar va hokazolar kiradi. Didaktik materiallar ham didaktikaning tamoyillariga mos ravishda yaratiladi.

Dars jarayoni faqat **pedagogik usul va uslublar** orqali amalga oshirilib, darsning ajralmas qismi hisoblanadi. Pedagogsiz va talabasiz hamda o'quv dastur va rejasiz dars o'tib bo'lmagani kabi, pedagogik usullar va uslublarsiz darsni amalga oshirib bo'lmaydi.

Ta'lim usullari - o'qituvchi va o'quvchining tartibga solingan o'zaro aloqadagi faoliyatidir. Usul deb, ta'lim - tarbiya jarayonida qo'llaniladigan ta'bir va choralar tushunilsa, uslub deganda shu ta'lim-tarbiya usullarini qo'llanish tartibi tushuniladi.

Usullar axborotni uzatish va qabul qilish xarakteriga qara**b** soʻz orqali ifodalash, koʻrgazmali va amaliy degan turlarga boʻlinadi. Taʼlim mazmunini oʻzlashtirishda oʻquvchilarning bilish faoliyatiga munosib ravishda quyidagi usullar qoʻllaniladi: tushuntirish-illyustrativ (informatson retseptiv), reproduktiv, muammoli bayon, xususiy qidirish yoki evrestik hamda yarim tadqiqot usullari qoʻllanishi mumkin. Bu usullar alohida mavzu orqali darsligimizning keyingi sahifalarida yoritib berilgari.

Oʻquv-bilish faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayoni uzatish, qabul qilish, anglash, oʻquv axborotni esda saqlashni hamda olingan bilim va koʻnikmalarni amaliyotda qoʻllay olishni nazarda tutadi. Taʼlim jarayoni oʻquv axborotni va uni mantiqiy oʻzlashtirishni anglashni tashkil qilishni koʻzda tutadi.

Bilimni uzatish va uni koʻnikmaga aylantirish usullaridan tashqari, oʻquv faoliyatini ragʻbatlantirish hamda taʼlimga burch va maʼsuliyatni asoslash usullari ham mavjud.

Shu bilan bir qatorda taʼlim jarayonini nazoratda ushlash va taʼlim-tarbiya jarayonini boshqarish usullari ham mavjud boʻlib, ularsiz ham taʼlim -tarbiyani amalga oshirib boʻlinmaydi.

Va nihoyat, oʻqituvchi tomonidan uzatib berilgan bilimlar, oʻquvchi va talabalar tomonidan qanchalik oʻzlashtirib olganligini aniqlovchi usullar ham boʻlib, ularni darsligimizning navbatdagi sahifalarida batafsil koʻrib chiqamiz.

Yoshlarni tarbiyalash jarayonida maʼnaviy-intelektual rivojlanish sifatlarini aniqlashning, aniq maqsad va vazifalari ishlab chiqilgan. Oʻquvchi va talabalarning maʼnaviy-intelektual shakllanish sifatlaridagi yutuq va

kamchiliklarini rag'batlantirish, tuzatish, tarbiya mazmunini, usul, uslub va tashkiliy shakllarini yaxshilashga mos tuzatishlar kiritilishi ko'zda tutiladi.

O'quvchi va talabalarning bilimini, aqliy kamolotlarini nazorat qilish va baholash davlat miqyosidagi muhim masala hisoblanadi. Shu bilan birga, nazorat va baholash jarayoni o'quvchi bilimini boyitishga, ular shaxsini rivojlantirishga va tarbiyasiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Bilimlarni nazorat qilishda qo'yiladigan ball va baholar o'quvchi va talabada qanday taassurot qoldirganini, ular o'rtoqlarining o'qishidagi yutuq va kamchiliklariga qanday munosabatda bo'lishlarini doim kuzatib borish uchun kerak. O'quvchi va talabalar bilimini nazorat qilish va baholash o'quv yili davomida har doim va muntazam amalga oshirilishi uchun reyting tizimi joriy qilinib, tartibli va doimiy baholash uchun imkoniyatlar ochib beriladi.

Pedagogika fani bilimlarni o'z vaqtida nazorat qilish va baholashning uchta vazifasi borligini uqtirmoqda.

1. O'zlashtirishni nazorat qilish va baholash natijalariga qarab davlat ta'lim standartlari qanday bajarilayotganini nazorat qilish va vazifalarni belgilash.

2. Bilimlarni nazorat qilish va baholash natijasida o'quvchi va talabalarda bilimlar yanada kengayadi. Bu bilan o'quv yurtlari oldida turgan ta'limiy maqsad bajariladi.

3. Ta'lim sohasidagi yaxshi natijalar yoshlar tarbiyasiga ham ta'sir ko'rsatadi. Ularda ko'tarinki ruh, o'z kuchiga bo'lgan ishonch va qiziqishlar paydo bo'ladi. Shuning uchun ham o'zlashtirishni nazorat qilish ta'lim tizimining ajralmas qismidir. Nazorat jarayonida yozma, og'zaki va amaliy usullardan foydalaniladi.

Bu jarayonda ogʻzaki soʻrash orqali oʻzlashtirishni nazorat qilish, ayniqsa maktablarda, keng tarqalgan. Bu asosan savol-javoblar orqali olib boriladi. Bunda yakka soʻrash, frontal soʻrash kabi turlardan foydalaniladi.

Bu turdagi nazorat usuli juda koʻp vaqt talab qilganligi tufayli va nazorat jarayonini faollashtirish kam vaqt ichida koʻp sonli talabalarni nazorat qilish maqsadida bir qancha ratsional uslublar, jumladan, texnik vositalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Chet el tajribalari va oʻzimizdagi koʻplab tajribalarning natijasida **reyting uslubi** bugungi kunning nazorat mezonini deb qabul qilingan.

Reyting deganda - baholash, tartibga keltirish, klassifikatsiyalash, birona hodisani oldindan belgilangan shkala boʻyicha baholash tushuniladi. Reyting yordamida sotsial-psixologik ob'ektlarni, ular uchun umumiy boʻlgan xususiyatlarning yorqin darajasiga qarab dastlabki klassifikatsiyalash amalga oshiriladi.

Shkalalash - aniq jarayonlarni raqamlar sistemasi yordamida modellashtirish. Ularning turli uslublari - sifat, tavsiflari qay bir miqdoriy oʻzgaruvchilar turlicha aylan-tirish uslublaridan iborat. Reyting nazoratida test ham samarali qoʻllaniladi.

Test deganda - aniq vazifani takomillashganligi darajasini aniqlashda sifat va miqdoriy oʻlchamlardan belgilash imkonini beradigan, faollikning biron shaklini qiziq-tiruvchi, biron aniq topshiriq shaklidagi sinov quroli tushuniladi.

Testning afzalligini quyidagicha belgilash mumkin:

- nazorat uchun kam vaqt sarflanadi,
- nazariy va amaliy bilimlar darajasini ob'ektiv sharo-itda aniqlash imkonini beradi,

- ko'p sonli talabalar bilan bir vaqtning o'zida nazorat olib borish mumkin,
- bilim natijalari o'qituvchi tomonidan tezkorlik bilan tekshiriladi,
- barcha talabalarga bir xil qiyinchilikdagi savollar berilib, bir xil sharoitlar yaratiladi.

Hozirgi kunda uzluksiz ta'limning umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'lim bosqichlarida o'quvchi talabalar bilimi reyting tizimida baholanadi. Baholashning bunday shakli o'quvchi talabalarning butun o'qishi davomida o'z bilimini oshirish uchun muntazam ishlashni hamda o'z ijodiy faoliyatini takomillashtirishini rag'batlantirish g'oyasiga asoslanadi.

Bilimlarni baholashda reyting nazorat tizimiga o'tish orqali qator vazifalar hal etiladi. Jumladan: o'quvchi va talaba bilimining sifat ko'rsatkichlarini haqiqiy, aniq va adolatli ballar bilan baholanadi. Buning uchun o'quvchi va talabalar:

- mustaqil ishlashini oshirish,
- reyting nazoratida EhM testlaridan foydalanish,
- ko'plab kamchiliklarga ega bo'lgan mavjud sinov va sessiyalardan voz kechishi shart bo'ladi.

Reyting nazorat tizimining asosida o'quv rejasiga kiritilgan har bir fanning talaba o'zlashtirishining sifat ko'rsatkichlarini ballar bilan baholash yotadi.

Har bir chorak va semestrda fanlardan to'plangan ballar yig'indisi talabaning kurs reytingini tashkil etadi.

Har bir fan bo'yicha o'quvchi va talabaning o'zlashtirishini baholash chorak va semestr davomida muntazam ravishda olib boriladi va quyidagi nazorat turlari orqali baholanadi: joriy nazorat, oraliq nazorat va yakuniy nazorat.

Joriy nazorat - bu o'rganilayotgan mavzularni o'quvchi va talabalar tomonidan qanday o'zlashtirayotganini muntazam ravishda dars jarayonida nazorat qilishdan iborat. Bu nazorat o'qituvchi tomonidan o'tkazilib, talabaning bilim darajasini shu fanning har bir mavzusi bo'yicha aniqlanib borishni ko'zda tutadi. Bu esa o'quvchining uzluksiz bilim olishini va natijasini muttasil nazorat qilib borishini nazarda tutadi.

Oraliq nazorat - bu mazkur fan bo'yicha o'tilgan bir necha mavzularni o'z ichiga olgari bo'lim yoki qism bo'yicha talabaning bilimini aniqlash demakdir. Oraliq nazorat darsdan tashqari vaqtda o'tkaziladi va talabalarga o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirish imkonini beradi.

Yakuniy nazorat - bu nazorat semestr uchun belgilangan mavzular to'liq o'qitilib, bo'lingach, o'tilgan mavzular bo'yicha olinadi. Semestrda reyting bahosi joriy, oraliq va yakuniy nazoratlarda to'plangan ballari bo'yicha aniqlanadi.

Har bir fan bo'yicha maksimal reyting bali shu fan uchun o'quv rejasida ajratilgan umumiy dars soatlari miqdoriga teng deb hisoblanadi.

Maksimal ballning 70 % miqdori joriy va oraliq nazorat jarayonida 30% miqdori yakuniy nazoratda to'planishi tavsiya etiladi.

Semestr davomida mazkur fan bo'yicha to'plangan ballarning nisbatan talaba bilimi quyidagicha baholanadi:

86 - 100 % «a'lo»

71 - 85 % «yaxshi»

56 - 70 % «qoniqarli»

50 va undan kam «qoniqarsiz».

Va nihoyat, dars deb atalgan bir butunni ajralmas qismlaridan yana biri, **o'qitishning texnik vositalaridir.**

O'qitishning texnik vositalariga: o'quv binosi, sinf va auditoriyadagi talabalar o'tirish uchun o'rindiqlar va dastgohlari, doska va o'qituvchining stol-stuli, o'qitishning zamonaviy texnik vositalaridan epidaskop, kodoskop, televizor, kompyuter va boshqalardan tortib, laboratoriya va ustaxonalarning jihozlari kiradi.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Ta'lim-tarbiya jarayonini yaxlit bir butunlik qilib turuvchi qismlarini aytilib bering?
2. Dars deb nimaga aytiladi?
3. Darsning turlarini sanab bering?
4. Darsni tashkil qiluvchi uning asosiy elementi nima deyiladi va uning vazifalari nimada?
5. Dars degan bir butunlikning ikkinchi asosiy elementi nima va uning vazifasi nimada?
6. Darsni amalga oshirishning tamoyillari nimada o'z ifodasini topgan?
7. Dars jarayonini amalga oshirishning usul va uslublari qanday guruhlashtiriladi?
8. Darsni tashkil etuvchi o'qitishning texnik vositalariga nimalar kiradi?

3-Mavzu: Pedagog va unga qo'yiladigan talablar

Reja:

- 1. Pedagogga qo'yiladigan talablar.**
- 2. O'qituvchi ma'suliyati.**
- 3. Sharq pedagoglarining fikrlari.**

Darsligimizning birinchi mavzusidan bildikki, inson bioijtimoiy mahluqot bo'lib, uning ijtimoiy mohiyatini bilim tashkil qilar ekan. Kishi bilimlar turini o'z maqsadidan va tanlagan kasbidan kelib chiqib o'zida jamlaydi. Umri davomida yig'gan bilimlarining majmuini uning ijtimoiy mohiyati deyiladi.

O'ziga yosh avlodni tarbiyalashni maqsad qilib olgan kishining ijtimoiy mohiyati, ya'ni ijtimoiy sifatlari qanday bo'ladi, degan savolga quyidagicha javob qaytarishimiz mumkin.

O'qituvchi - muallimning ijtimoiy sifatlari azal-azaldan e'tibor qaratilib kelingan va har bir zamon talabidan kelib chiqib pedagogga qo'yiladigan talablar takomillashib, murakkablashib boravergan.

Zardo'sht ta'limotida, «muallim-kohinlarning burchlari bolalarga bilimlarni yaxshilik yo'sinda o'rgatib, yaxshi bilan yomonni ajrata oladigan qilish, to'g'ri yo'lga hidoyat etishdir. Kimda-kim, aqlu farosat bilan yomonlikka qarshi kurashsa, u Ahura-mazda yo'lini tutgan bo'ladi», - deyilgan. «Avestoning» «Yasht»larida bolalar ruhiyatiga rost so'z, pok aqida, halol niyatni singdiradigan ustoz-mualimlar peshvosi madh qilinadi.

Shuningdek «Avesto»ning «Yasht»larida tanballigi, befarqligi, ma'suliyatsizligi, loqaydligi, farosatsizligi, o'quvsizligi, bilimni va malakasini takomillashtirmasligi oqi-

batida bolalar zehnini, ularning mustaqil tafakkurini o'tmaslashtiradigan, ayni chog'da, yoshlarning aqlini zanglatadigan, hayotga, mehnatga munosabatlarini susaytiradigan, imon-e'tiqodini zaiflashtirib, ma'naviy jihatdan qashshoqlashtiradigan «yomon ustozlar» qattiq qoralanadi.

Zardo'shtning Oliy Tangri Ahuramazda bilan muloqotida ham yaxshi va yomon ustozlar haqida shunday deyiladi. «noshud yomon muallim o'quvchi qalbidan hunarmandchilikni yo'qotar ekan, ey Yazdon, yomon ustozdan o'zing asra».

Talabalarga bilim berish o'qituvchining mas'uliyatli burchidir, deb **Ibn Sino** o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida quyidagi fikrlarni bildirgan:

- bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo'lishi;
- beriladigan bilimning talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berishi;
- ta'limda turli usul va shakllardan foydalanishi;
- talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilishi;
- fanga qiziqтира olishi;
- berilgan bilimlarning eng muhimini ajratib o'qitishi;
- bilimlarni talabalarning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish;
- har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish zarur.

Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek davrida ilm-fan, adabiyot va san'at, ma'rifatchilik tez taraqqiy etgan. Ulug'bek davrida o'qitishning sinf tizimlari, bolalarni yoshi bo'yicha tabaqalashtirib o'qitish, o'quv-tarbiya ishlarini aniq bir muddatini belgilab qo'yish kabi g'oyalar ilgari surilgan va ma'lum darajada amalga oshirilgan. Shu bilan

birgalikda Ulug'bek o'qituvchi va mudarrisning insoniy xislatlariga, bilimi va mahoratiga katta ahamiyat bergan. Ularning moddiy ehtiyojlarining barchasi davlat ta'minotidan qondirilishini yo'lga qo'ygan, eng mahoratli ustozlarni e'zozlagan. Ayni paytda, u mudarrisning dars berishdan tashqari ilmiy tadqiqotlarda ishtirok etishlarini talab etgan.

Shunga o'xshash fikrlarning buyuk g'arb pedagoglari ham aytib ketishgan. Jumladan: Disterverg «Yaxshi o'qituvchi o'zining tarbiya prinsiplaridan hech qaytmaydi. O'qituvchi o'z ustida doimo mustaqil ishlashi lozim. Disterverg fikricha, «yomon o'qituvchi xaqiqatni aytib bera qo'yadi, yaxshi o'qituvchi esa bolalarga xaqiqatni topishga o'rgatadi».

O'tgan Sharq allomalariyu, buyuk g'arb pedagoglari fikridan kelib chiqib, hamda ko'p yillar davomida olib borilgan tadqiqodlarimiz natijasi, o'qituvchi va pedagog, ya'ni o'ziga yosh avlodni tarbiyalashni kasb qilib tanlagan inson quyidagi ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishi shart ekanini ko'rsatdi.

Birinchidan, pedagog bo'laman degan odam, pedagogik kasbni jamiyat hayotidagi o'rnini, bu kasbni

paydo bo'lish tarixini, ya'ni pedagogika tarixini bilishi kerak bo'ladi. Pedagogika tarixini o'rganish jarayonida kishi pedagogik faoliyatni insoniyat hayotidagi o'rnini, pedagogikadagi asosiy qonun, qoida va tamoyillarini hamda asosiy tushunchalarini shakllanish tarixini bilib oladi.

Umrini o'qituvchilikka bag'ishlagan kishi, pedagogika nazariyasini, ya'ni **didaktikani** juda yaxshi bilishi kerak. Chunki didaktika o'qituvchini pedagogikaning nazariy asoslari bilan qurollantirib, bilim berish va uni hayotda

qo'llashga o'rgatish jarayonini amalga oshirishning asosiy tamoyillariga amal qilishlikni ilmiy tomondan asoslab beradi. Shuningdek, didaktika pedagogik kasbida qo'llaniladigan asosiy tushunchalarni ishlatilish o'rni, qoidasi hamda kategoriyasini tushuntirib beradi.

Didaktika bilan bir qatorda, pedagogik kasbini tanlagan kishi, didaktika tamoyillaridan kelib chiquvchi umuman pedagogikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadini ko'rsatib beruvchi hamda pedagogikaga oid barcha umumiy masalalarni yechib beruvchi «**Umumiy pedagogika**»ni yaxshi bilishi shart. Shu bilan bir qatorda didaktika tamoyillariga suyanuvchi va umumiy pedagogikaning barcha qonun va qoidalaridan kelib chiquvchi **xususiy pedagogikanig** o'ziga xosliklarini hamda didaktika tamoyillarini o'zi tanlab olgan xususiy fanda ishlashini to'liq bilishi kerak. Darsga kirib bolalarga bilim bermoqchi bo'lgan kishi. Dars berish **usullarining** majmuini va ularni tartibga keltirilgandagi holati dars berish **yo'li(metodika)ni** o'zining besh barmog'idek egallab olgan bo'lishi lozim. Dars berish uslublari va ularda ishlatiladigan usullarni bilmagan kishi dars o'tolmaydi. Sinf va auditoriyaga kirib chiqqani bilan uni dars o'tdi deyilmaydi. Dars o'tdi deganda, dars o'tuvchi kishi, didaktikaning barcha tamoyillariga suyanagan holda, umumiy pedagogikaning qonun - qoidalarini o'zining xususiy fanida ishlashini yaxshi bilgan holatda, pedagogikada mavjud usullar ichidan o'ziga moslarini tanlab olib, dars jarayonidagi joy-joyini topib qo'ya olish yo'li bilan o'zining uslubini(metodikasini) tuza oladigan kishiga nisbatan qo'llaniladi.

Ikkinchidan, dars beruvchi kishi didaktika, umumiy va xususiy pedagogika hamda metodikalardagi bilimni to'liq

egallab olganidan keyin, muayyan fandan bilim berish uchun, shu fandagi bilimlarni puxta egallagan bo'lishi shart. Beradigan fanining bilimlarini yaxshi o'zlashtirib olmagan kishi, qanchalik pedagogika nazariya va amaliyotini yod olgan bo'lmasin bolalarga to'liq bilim bera olmaydi. Chunki bu bilimlarni o'zi hali yaxshi o'zlashtirib olmagan.

Uchinchidan, o'ziga o'qituvchilikni kasb qilib tanlagan inson falsafani yaxshi bilishi shart. Chunki falsafa odamga abstrakt fikr yuritishni o'rgatadi. O'qituvchi sinf yoki auditoriyaga kirganda, abstrakt tafakkuri sust rivojlangan bo'lsa, o'zini yo'qotib qo'yadi. O'zini sinf va auditoriyadagilardan yuqoriroq qo'yib, ularning ong va diqqatini o'ziga qaratib olishi uchun, kishida abstrakt tafakkur yaxshi rivoj topgan bo'lishi kerak.

Undan tashqari falsafa, dars paytida kechadigan bilish jarayonini o'rgatadi. Bilish jarayonini, ya'ni texnologiyasini bilmagan o'qituvchi dars o'tishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelib, darsni amalga oshira olmaydi, oshirganda ham noto'g'ri dars o'tadi.

Shu bilan bir qatorda falsafaning asosiy qonunlari insonni barcha amaliy faoliyatiga, shu jumladan pedagogik faoliyatga ham, eng umumiy metodologik asos vazifasini o'taydi. Bizda chop etilgan pedagogik adabiyotlarda, aynan, shu masalaga kam e'tibor berib kelinayotganligi munosabati bilan falsafaning asosiy qonunlarini dars jarayonida ishlashini tahlil qilib chiqaylik. Ma'lumki dialektikaning uchta asosiy qonuni mavjud bo'lib, ular har bir joyda, har bir sharoitda, istisnosiz ishlaydilar. Dialektikaning birinchi va asosiy qonuni «qarama - qarshi tomonlar birligi va kurashi» qonunidir. Bu qonun bo'yicha yer yuzi va koinotdagi barcha narsa va hodisalar o'zining qarama - qarshi tomoniga, ya'ni qarama - qarshi kuchiga

ega. Masalan: baland - past, o'ng - chap, yaxshi - yomon, shimol - janub, manfiy - musbat, erkak - ayol va hokazo, bularni falsafa fani orqali yaxshi bilamiz. Ularni ta'lim-tarbiya jarayonida namoyon bo'lishini tahlil qiladigan bo'lsak, dars bir butun bo'la turib, qarama-qarshi ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi degan, kuchlardan tashkil topganligini ko'ramiz. Bu qonun bo'yicha, ular bir vaqtning o'zida biri-biriga intilib, shu vaqtning o'zida biri-biridan qochadilar. Ya'ni ular qarama-qarshi kuch bo'la turib bir butunlikni tashkil etadilar. Ularning birisiz boshqasini mavjudligi mumkin emas, mumkin bo'lgan taqdirda ham boshqa sifatda mavjud bo'lishlari mumkin. Darsda esa, ularning biri bo'lmasa dars degan bir butunlik mavjud bo'lmaydi. Bular bir butunni ajralmas qismlaridirlar, shu bilan bir vaqtning o'zida dars berish, dars olish emas, u uring ziddiyatidir. har bir dars oluvchi o'qituvchisiga intilishi barobarida, u aytgan so'zlarni qilgisi kelmay, uning yo'lga yurgisi kelmay turadi. Chunki u qarama - qarshi kuchni tashkil qiladi. Bu qonunni bilmagan va uning ishlashiga tushunib yetmagan o'qituvchining diqqati oshib, fig'oni chiqib, nega bu bolalar meni aytganimni qilmaydi deb, xafa ham bo'lishi mumkin. Aslida bu holat tabiiy holdir. Buni bizga falsafa o'rgatadi. Dialektikaning qolgan ikki qonuni - «Miqdorni sifatga va sifatni miqdorga o'tishi» hamda «Inkorni - inkor» qonunlari ham shunga o'xshab, bizning ixtiyorimizdan tashqari ishlaydilar. Bolalardagi bilmaslik holatini, bildi holatiga keltirish uchun, berilayotgan bilimni bir necha, kamida besh-etti, marotaba qaytarilishi shart bo'ladi. Shunda miqdor sifatga o'tib, bolalardagi bilmaslik holati bildi holati bilan almashinadi. Bilmaslik holati, bildi holati bilan almashinish jarayoni bolalar bilmaslik holatini inkor

etib, bildi holatiga ega bo'lishlari uchun, «Inkorni - inkor» qonuni ishga tushishi va berilayotgan bilimning qaytarilish miqdori kerakli miqdorga yetishi shart.

To'rtinchidan, o'qituvchi va pedagog, bolalarga bilim berishni amalga oshirayotganda, muayyan yoshdagi bolalar vujudida sodir bo'layotgan fiziologik va ruhiy hodisalarni yaxshi bilishi lozim.

Aks holda o'zini ham bolalarni ham qiynab, dars oldiga qo'yilgan maqsadiga yeta olmaydi. Buning uchun pedagog **bolalar anatomiyasi va fiziologiyasi hamda psixologiya** fanlar bilimlarini to'liq egallagan bo'lishi kerak. Bo'lmasa, bolalarni mayib bo'lib yoki asabini buzilishiga sababchi bo'lib qolishi mumkin. Maktabda uchrab turadigan bunday hodisalar, o'qituvchilarning bola fiziologiyasini yoki yosh psixologiyasini yaxshi bilmaganidan kelib chiqadi.

Beshinchidan, O'zbekiston Konstitutsiyasi bo'yicha, din davlat ishlaridan chetlatilganligiga qaramay, ijtimoiy hayotdan uni hech kim chetlatgan emas. Din kundalik hayotimizda muhim rol o'ynab kelmoqda. Dinni yaxshi bilmaganlar goho diniy ta'limotga zid bo'lgan, oilasi hamda jamiyat tinchligini buzuvchi turli diniy oqimlarga kirib qolmoqdalar. Ularni, ayniqsa yoshlarni, bu yo'ldan qaytarib, to'g'ri yo'lga solib yuborish uchun o'qituvchining o'zi dinni yaxshi bilishi shart. Shuning uchun ham, o'ziga pedagogikani kasb qilib tanlagan kishi dinni asl maqsadi, uning qonun va qoidalarini batafsil bilmog'i kerak. Buning uchun esa pedagog **dinshunoslik** fanini o'qigan bo'lishi kerak.

Oltinchidan, o'qituvchi bolalarga o'z fanidan bilim berish jarayonida, ularni muayyan jamiyat va unda olib borilayotgan muayyan siyosat bilan tanishtirib borishi shart. Shu munosabat bilan, o'qituvchi va pedogoglar

siyosatshunoslik bilimlarini puxta egallab, ularni hayotda qo'llay olishlari shart. O'zbekistonda chop etilgan lug'atlarda siyosat tushunchasi turlicha talqin qilinishi munosabati bilan, qisqacha bo'lsa ham siyosat tushunchasi va uni amalga oshirish yo'llari bilan sizlarni tanishtirib o'tmoqchimiz.

Siyosat - bu ijtimoiy jarayon bo'lib, hokim guruhlarining ularga qaram bo'lgan ijtimoiy guruhlar orasidagi, ularni tinchlik va farovonlikka boshlash maqsadida qilingan munosabatdir. Hokim guruhlar deganda oila boshlig'idan tortib, sinf rahbari, maktab direktori, rayon va viloyat hokimlari hamda davlatning birinchi shaxsi hisoblangan Prezident mahkamasigacha bo'lgan kishi va ijtimoiy guruhlariga nisbatan qo'llaniladi. Demak siyosat, bu avvalambor, munosabat va faqat boshqaruv hamda tinchlik va farovonlikka boshlash maqsadida qilingan munosabat ekan. Siyosat munosabat bilan bog'liq ekanligini bildik. Endi, bu munosabatlar oddiy ijtimoiy munosabatlar emasligini, ya'ni bir darajadagi ijtimoiy guruhlar orasidagi munosabat emasligini anglasak, haqiqiy siyosat tushunchasiga yaqinlashgan bo'lamiz. Siyosat - bu jamiyatda har turli martabalarga ega bo'lgan ijtimoiy guruhlar orasidagi munosabat ekanligi ma'lum. Endi qanday darajadagi guruhlar orasidagi munosabat haqida gap bormoqda degan savol tug'iladi. Bu savolga javob berish uchun, siyosat nima maqsaddagi munosabat ekanligini bilib olishimiz kerak. Ma'lumki, har qanday siyosatning maqsadi boshqarishdir. Shundan kelib chiqib, siyosat - boshqarishga qurbi yetadigan, ya'ni hokimlik qilish qo'lidan keladigan shaxs yoki ijtimoiy guruhning boshqa ijtimoiy guruhlar bilan, ularni boshqarish maqsadida qiladigan munosabatidir, desak xato qilmagan

bo'lamiz. Ammo bu yerda qayoqqa boshqarish maqsadida, degan yana bir savol tug'iladi. har bir inson, har qanday ijtimoiy guruh, butun jamiyat, agar ular ijtimoiy sog'lom bo'lsalar, so'zsiz, tinch va farovon hayotga intiladilar. Ijtimoiy nosog' odamlar urush-to'polon talab bo'ladilar. Shunday qilib, «siyosat» tushunchasining uchinchi elementi - «tinch va farovon hayot» kelib chiqdi. Jamiyat a'zolari, o'zlarining tinch va farovon hayotini tashkil qilib berish vazifasini tarixan ixtiyoriy ravishda «davlat» deb nomlangan ijtimoiy qurilmaga topshirganlar. Davlatning qiladigan ishi jamiyatni boshqarish bo'lganligi tufayli, uni «boshqaruv organlari» yoki «hokim guruhlar» deb yuritiladigan bo'lgan. Mana shu, siyosatning asl mazmunini, uning turlarini va muayyan siyosat yuritilgan jamiyatdagi davlat tuzumini bilib olishlari va o'quvchi talabalarga tushuntirib berishlari zarur bo'ladi.

Yettinchidan, bola o'qitayotgan pedagog muayyan jamiyatda tarixan shaklla ijtimoiy guruhlardan ham talabalarni xabardor etmog'i lozim. Buning uchun o'qituvchi va pedagog **sotsiologiya** bilimlaridan xabardor bo'lib, ulardan pedagogik amaliyotida foydalana olishi kerak. Shuning uchun o'ziga o'qituvchilikni kasb qilib tanlagan kishi sotsiologiyani yaxshi o'qigan bo'lishi shart.

Shu bilan bir qatorda, o'qituvchi bolalarga madaniyat to'g'risida boshlang'ich tushunchalar berib, ularda madaniyat elementlarini shakllantirib borishi lozim. Buning uchun o'qituvchining o'zi **madaniyatshunoslik** bilimlarini egallagan va ularni pedagogik amaliyotida ishlata oladigan bo'lmog'i kerak. Adabiyotlarda «madaniyat» tushunchasi ham turlicha talqin qilinganligi uchun, bu yerda madaniyat degan tushunchaga ta'rif berib o'tishlikni lozim ko'rdik.

Lug'atlarda, madaniyat - jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlari majmui. Biror ijtimoiy guruh, sinf yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari darajasi deyiladi. Bu ta'rif rus tilidagi «kul'tura» tushunchasining lug'aviy mazmuniga mos, lotin tilidagi «kul'tura», ya'ni yeti shtirish, tarbiyalash, rivojlantirish ma'nosidan olingan bo'lib, konkret jamiyatning muayyan davrda erishgan ishlab chiqarish kuchlari va ma'naviyatini, qisqasi, hayot tarzini ifodalaydi. Mazkur darsligimizda bu ijtimoiy voqiylikni ma'naviyat, deb aniqladik. Bizning fikrimizcha, o'zbek tilidagi «madaniyat» tushunchasi rus tilidagi «kul'tura» tushunchasining mazmunini bermaydi. Rus tilidagi «kul'tura» atamasi bizdagi hayot tarzi, ya'ni «ma'naviyat» degan tushunchani ko'proq ifoda etadi. Madaniyat - insonning egallagan bilimlari va hosil qilgan tajribalariga asoslangan malakali harakatlari yoki mehnat faoliyatining mahsulidan bunyod bo'lgan narsalar boshqalarda zavq uyg'ota oladigan ijtimoiy hodisadir. Kishining har bir harakati yoki faoliyatining mahsuli madaniyat darajasiga ko'tarilishi mumkin. Misol uchun, odamning yurish-turishi, so'zlashi, yoki ro'zg'or yuritishi boshqalarni zavqlantirsa, bu uning shu yumushlarni madaniyat darajasiga ko'targanligini bildiradi.

Sakkizinchidan, Yosh avlodga muayyan fan bilimlarini o'rgatuvchi kishi, ularni ahloq va odobga ham o'rgatishi shart. Bu o'qituvchi va pedagoglarning burch va ma'suliyatiga kiradi. Buning uchun, avvalambor o'qituvchining o'zi tarbiyalangan bo'lishi lozim. Odob to'g'risida ham odamlar turli tushunchaga ega bo'lganliklari uchun, ushbu yerda odob to'g'risida bir oz to'xtalib o'tishlikni ma'qul ko'rdik. Kishining qanchalik bilimi bo'lmasin, u qanchalik

faol va halol bo'lmasin, qanchalik mard va sahovatli bo'lmasin odobi bo'lmasa, uning barcha ijobiy ijtimoiy sifatlari yo'qqa chiqadi. Chunki, inson ijtimoiy mohiyatining ustki qavatini uning odobi tashkil qiladi.

Odobli degan ijtimoiy sifat inson fazilatlaridan hisoblanib, kishi umuminsoniy qadriyatlar bilan birga milliy qadriyatlarni hamda hududida qabul qilingan ahloq va odob normalarini yaxshi bilishni va ularga rioya qilishni taqozo etadi.

Umuminsoniy qadriyatlarga yashash, mehnat qilish, sevish va sevilish, bilim egallash, kattalarni hurmat qilish, kichiklarga va ayollarga izzat ko'rsatish, rost so'zlash va shunga o'xshash hamma insonlar uchun hayotiy zarur va qadrlı bo'lgan ma'naviyatlar kiradi.

Muayyan bir xalqda asrlar davomida shakllangan va ularning qadriyati bo'lib kelgan ma'naviyatlarni milliy qadriyatlar deb, hisoblanadi. Bularga bayram va to'ylarni o'tkazish, quda-anda hamda boshqa mehmonlarni kutish odobi, ro'zg'or tutish, kiyinish, salomlashish va hokazo muayyan millatga qadrlı ma'naviyatlar hisoblanadi.

Shuningdek, ovqatlanish, so'zlashish, jamoat joylarida o'zini tuta bilish kabi bir qator ijtimoiy hayotda mavjud harakat normalariga amal qilishlik ham odob hisoblanadi.

Odotsizlik esa, butun insoniyat yoki bir millat qadriyat deb qabul qilgan narsa va hodisalarga behurmatlik ko'rsatish, muayyan jamiyatda urf bo'lgan axloq va odob normalariga rioya qilmay, ularni mensimay, oyoq osti qilishdir. Masalan, umuminsoniy qadriyat hisoblangan mehnat qilishni inkor etib, beish yurish yoki ish bo'lganda ham, dangasalik qilib ishlamaslik, katta odotsizlik hisoblanadi. Yoki bilim egallash umuminsoniy qadriyat. Sharoi ti bo'la turib, ota-onasi va boshqalarning, ey inson

o'qisangchi, bilim olsangchi, deganiga qaramay bilim olmaslik odobsizlikning odobsizligidir. Odobsizlikni kechirib bo'lmaydigan va eng vahshiy ko'rinishi, sevishganlarni g'ash ko'rib, ularga qarshilik ko'rsatish yoki undan ham jirkanchlisi, ularni badnom qilib, bebro' qilishga urinishdir. Bilim olaman deganga qarshilik ko'rsatish, islomga nisbatan isyon bo'libgina qolmay, inson huquqini poymol qilish hamdir. Kattalarni behurmat, yosh bolalar va ayollarni xafa qilish ham umumjahoniy odobsizlik bo'lib, insoniyat tomonidan hech bir vaziyatda kechirilmaydi. Shunga o'xshash milliy qadriyat, urf-odat va am'analarni behurmat qilish millatga nisbatan, odobsizlikdir.

Ba'zi o'rinda milliy qadriyatlar yoki urf-odatlar umuminsoniy qadriyatlarga zid kelib qolishi mumkin. Masalan, musulmon mamlakatlarida xotin-qizlarni ishlab chiqarishda qatnashmay uy bekasi bo'lib o'tirishi urf bo'lgan. Bu muayyan halqning milliy qadriyati bo'lgani bilan, umuminsoniy qadriyatga ziddir. Bu holda o'sha hududda yashovchi odam tanlov erkinligidan foydalanib, yo hudud qadriyatini ushlaydi, yoki umuminsoniy qadriyatga amal qiladi. Komillikka intilgan kishi albatta, umuminsoniy qadriyatlarni ustun qo'yishi lozim, garchi o'z hududida bu odobsizlik bo'lib hisoblansa ham. Umuminsoniy qadriyatlar ming yillar davomida butun insoniyatning tanqid elagidan o'tib kelgan ma'naviyatning bir ko'rinishi ekanini unutmaslik kerak. Sevgi masallasida ham shunday. Ba'zi, tor doiraga qamalib qolgan xalqlarda, ikki yoshning sevishib, chaqchaqlashib yurishi ayb, umuminsoniy nuqtai - nazardan esa, bu juda yuqori qadriyat. Bilim olishda ham shuni aytish mumkin. Garchi, bilim olishga qarshilik ko'rsatuvchi odamning o'zi yer yuzida qolmagan bo'lsa hamki, oz bo'lsa-da, «qiz bolaning

o'qigani qayoqqa boradi, bo'ldi o'qimaysan, seni turmushga berib yuboraman» degan gaplarni bizning hududda ham eshitib qolish mumkin. Bu o'ta odobsizlik hisoblanib, na faqat umuminsoniyatga, na faqat islomga behurmat, balki, inson huquqlariga ham ochiqdan-ochiq qarshi chiqishlikdir. Bu nafaqat odobsizlik hisoblanadi, bu insoniyat bilgan eng kuchli gunohlardan biri bo'lib, millatni tubanlikka tortadi.

To'qqizinchidan, so'zsiz ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi estetik tarbiyalangan bo'lishi shart. Estetik tarbiyaning jamiyat taraqqiyotida naqadar muhim rol o'ynashi hammaga ma'lum. Estetik tarbiya ma'naviy tarbiyaning muhim va tarkibiy qismi ekanini unutmasligimiz kerak. Estetik didning pastligi ijtimoiy hayotning barcha tomonlariga salbiy ta'sir o'tkazadi. Jumladan: ba'zi yosh oilalar iqtisodiy tomon tufayli emas, balki ma'naviy va asosan estetik didni pastligidan buzilib ketish hollari kam emas. Tuyg'ularning pastligi, qashshoqligi, go'zallikni seza bilmaslik, qadrlay olmaslik kabi omillar er-xotin o'rtasidagi munosabatlarga putur yetkazmoqda.

Estetik did deganda ixcham, nafis, chiroyli kiyinishga o'rganish, uy-joyni saramjon-sarishta va ozoda tutish, hayotdagi go'zalliklarni, san'atdagi nafosatni tez ilg'ab olish va unga intilish, undan ta'sirlanish, yuksak, sof tuyg'ularga to'lib-toshib yashash tushuniladi.

Estetik didning shakllanishi davr xarakteri bilan bog'liqdir. har bir davr estetikaga qo'yadigan talabiga mos holda estetik didning yangi-yangi mezonlarini vujudga keltiradi. Bu yangi mezonlar barcha kishilar tomonidan o'zlashtirilguncha ancha vaqt o'tadi. Bizning davrimiz ham bu jihatdan o'z xususiyatlariga ega, davrimiz murakkab, shunga ko'ra estetik tarbiyaning ham shakllanishi silliq va osori kechmaydi.

Jamiyat taraqqiyotida ma'naviy va iqtisodiy tomonlar hamma vaqt ham bir xilda shakllanib bormaydi. Ba'zan ma'naviy tomon o'zib ketsa, ba'zan iqtisodiy tomon o'zib ketadi. O'zbek xalqi o'tmishida iqtisodiy tomonga nisbatan ma'naviy tomonlarning ko'proq shakllanib ketgan davrlari ko'p bo'lgan. Ammo, hozir bu gapni aytolmaymiz.

Estetik kamolot ma'naviy hayotning eng nozik, shu bilan birga murakkab ko'rinishlaridan biri. Inson shaxsiyatida estetik didning shakllanishi asta - sekin davom etadigan uzoq jaryondir. Estetik ko'nikmalar inson vujudiga singib, uning e'tiqodiga aylana borishi zarur. Bu borada ma'lum tadbiriy ishlar ko'rilmasa, estetik tarbiya sohasidagi barcha harakatlar yetarli natija bermaydi.

Go'zallik bilan yaxshilik qondosh, egizak doim bir-birini taqazo qilgan, biri-biridan kelib chiqqan. qadimgi greklarda bu ikki tushuncha bir butunlikdagi tomoni sifatida qaralgan, hozirgi paytda ham etika bilan estetikaning birligi kishilar hayoti uchun muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chin insoniy ahloq normalarini rivojlantirish chin estetik didni shakllantirishni ham talab etadi. Odobli, axloqli, vijdonli kishi estetik jihatdan tarbiyalanmagan bo'lsa, bunday kishini yetuk inson deb bo'lmaydi. Odob axloqli kishida estetik did shakllangan bo'lsa, u har tomondan rivojlangan shaxs hisoblanadi. O'qituvchi va pedagog har tomonlama rivojlangan shaxs bo'lishi kerak.

Yuqorida, tavsiflab o'tilgan bilimlarning asosiy to'qqiz turini o'zida yig'ib ularni ko'nikma va malaka bosqichlaridan o'tkazib, ma'naviyatiga aylantirib ulgurgan kishigina o'qituvchilik va pedagogik amaliyot bilan shug'ullanishiga haqqi bor.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. O'qituvchining ijtimoiy sifatlariga qachondan boshlab e'tibor berila boshlagan?

2. Z'ardo'sht ta'limotida o'qituvchi-kohinlar ijtimoiy sifatleri to'g'risida nima deyilgan?

3. Ibn Sino dars beruvchining sifatleri to'g'risida nima degan?

4. Ulu'g'bek mudarrislarga qanday talab qo'ygan?

5. Pedagog bo'laman degan birinchi navbatda qanday bilimga ega bo'lishi shart?

6. O'qituvchi va pedagog uchun zarur bo'lgan bilimlar turining ikkinchi va uchinchlari qanday?

7. Ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi to'rtinchi va beshinchi o'rinda qanday bilimlarni bilishi kerak?

8. Yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullanadigan kishi oltinchi va yetinchidan qaysi bilimlarni egallashi lozim?

9. O'zini bola tarbiyasi uchun bag'ishlagan inson sak-kizinchi va to'qqizinchidan qanday bilimlarga ega bo'ladi?

4 - Mavzu: O'quvchi va talabalarda shakllantirishi lozim bo'lgan ijtimoiy sifatlar yoxud Mustaqil O'zbekiston fuqarosining axloq kodeksi

Reja:

- 1. Uzluksiz ta'lim -tarbiyaning jamiyat talabiga mosligi.**
- 2. Aqllilik.**
- 3. Bilimlilik.**
- 4. Milliy g'urur.**

Uzluksiz ta'lim-tarbiyaning yakunida tarbiyalanuvchilarda jamiyat talabiga mos bo'lgan ijobiy ijtimoiy sifatlar, ya'ni fazilatlar shakllangan bo'lishi shart. Bu ta'lim-tarbiya soxasi oldiga qo'yilgan ijtimoiy buyurtma bo'lib, bu buyurtma davlat tomonidan moliyalashtirilganidan keyin davlat buyurtmasiga aylanadi. O'ziga pedagogik faoliyatni kasb qilib olganlar bu buyurtmani bajarishlari shart.

Tarixan ta'lim-tarbiya maxsus inson faoliyati sifatida shakllanib borishi barobarida talim-tarbiya yakunida tarbiyalanuvchining si'fatlari, ya'ni ta'limiy maqsadlar ham aniqlanib bordi.

Geradotning «Tari x» kitobida qadimgi saklar, forslar va massagetlar insondagi eng sharaflaydigan sifat jasurlik deyilgan. Shunga ko'ra, ular o'g'il bolalarni besh yoshdan yigirma yoshgacha faqat uch narsaga: otda yurish, kamondan otish va adolatli bo'lishga o'rgatishgan.

Xitoyning Samarqanddagi elchisi Vey-Szining hisobotlarida, «Samarqand aholisi mohir savdogarlardir. O'g'il bola besh yoshga to'lar ekan, unga savdo o'rgata boshlaydilar», - deb qayd qilingan.

Zar do'shtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da ham ta'lim-tarbiya masalalariga katta ahamiyat berilgan. Unda «Tarbiya hayotning eng muhim tirgagi, tayanchi bo'lib hisoblanishi lozim, har bir yoshni shunday tarbiyalash lozimki, u avvalo yaxshi o'qishni, keyin esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin»⁴, - deyilgan.

O'rta Osiyoga islom kirib kelganidan keyin yerli xalqlarda islom ma'naviyati shakllanib mustahkamlanib borgan. qur'onda imonning o'ziga xos mezonlari sanalgan quyidagi ijtimoiy sifatlar targ'ib qilinadi: saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, sabr-qanoat, to'g'rilik, vafodorlik, adolat, tenglik, tinchlik va boshqa ijobiy sifatlar.

Imom al-Buxoriyning tarbiya haqidagi qarashlarida jaholat kishiga o'lim keltiruvchi fojia sifatida qoralanadi. U odamlarni to'g'ri so'zli bo'lishiga, va'daga vafo qilishga da'vat etib, munofiq kishining uchta belgisi borligini ko'rsatadi, ular: yolg'on gapirish, va'daga vafo qilmaslik va omonatga xiyonat qilishdan iboratligini aytadi. U insonning kuch-qudrati jismonan pahlavonlikda emas, balki jahol chiqqanda o'zini tiya olishda, deb hisoblaydi.

Imom al-Buxoriyning ta'lim-tarbiya xususidagi ta'limotida axloqiy qarashlar muhim o'rinda turadi. Uning uqtirishicha, baland tovush bilan o'rinsiz ko'p kulish boshqalar diliga ozor beruvchi xislatdir. Xalqqa yoqimli va ehtiromli bo'lib, uning muhabbatiga sazovor bo'lishni go'zal axloqlik, deb biladi alloma. Mutafakkir asarida kichiklarga shafqatli, kattalarga hurmatda bo'lish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

⁴ A. O. Makovelskiy. Avesto, Baku, «Azerbayjan», 1960, 18-bet.

Abu Iso at-Termiziy «Sog'lom tanda sog' fikr bo'ladi» degan xalq maqolidan kelib chiqib, yoshlikdanoq sog'liqni saqlashga, vaqtni bekor o'tkazmaslikka davat etadi: «Ikki narsa borkim, ko'pchilik ularning qadriga yetmaydi: biri sog'liq, ikkinchisi bo'sh vaqt». Imom at-Termiziy to'plagan hadislar orasida bolalarni axloq-odob, marhumlarga hurmat ruhida tarbiyalash targ'ib etiladi.

O'rta asr ijtimoiy-falsafiy fikr taraqqiyoti mutafakkir Abu Nasr Farobiy nomi bilan bog'liq bo'lib, uning inson kamoloti haqidagi ta'limoti ta'lim-tarbiya sohasida katta ahamiyatga ega. Farobiy ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasi jamiyat talablariga javob bera oladigan va shu jamiyat uchun xizmat qiladigan yetuk insonni tarbiyalashdan iborat, deb bilgan va tarbiyalanganlikning o'ziga xos mezonini ishlab chiqqan.

Farobiydan keyin Ibn Sino, Beruniy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Xojib, Kaykovus, Umar Xayyom va boshqalar tarbiya y'akunida erishiladigan ijtimoiy sifatlar to'g'risida fikr yuritganlar.

Komusiy bilimlar sohibi, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy o'zining badiiy asarlarida komil inson obrazlarini yaratib, ta'lim-tarbiya to'g'risidagi fikrlarni ifodalagan bo'lsa, ma'rifiy asarlarida har bir inson aqlli, axloqli, bilimdon, oqil, dono, sofdil, saxovatli, sabr - qanoatli, adolatli, muruvvatli, kamtar, mard va jasur bo'lmog'i lozim deb ta'kidlagan.

Shaxsning shakllanishida oila jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida katta rol o'ynaydi. Shaxsning ijobiy yoki salbiy xislatlari asosan oilada tarkib topadi va umrining oxirigacha uning ruhiyatida saqlanadi.

Maktabgacha tarbiya yangi jamoada vujudga kelgan xislatlar bilan boyitiladi. Maktab, akademik litsey va kasb-

hunar kollejlarida yetuklik ko'lamida bilim va ko'nikmalar shakllanishi bilan birga ijobiy fazilatlar sayqal topadi.

Oliy o'quv yurtida va undan keyingi yuqori o'quv yurtlari (aspirantura va doktoranturada) barcha ijobiy ijtimoiy sifatlar maromiga yetkazilib fazilat darajasiga ko'tariladi.

Rasmiy ta'lim - tarbiya tizimidan tashqari madaniy-ma'rifiy masalalar, radio, televideniya va ommaviy axborot vositalari ta'sirida shaxsiy xislatlar jamiyatga, atrof muhitga muvofiq lashtiradi.

Ma'lum maqsadga yo'naltirilgan tarbiya faoliyatida san'at, adabiyot, madaniyat muassasalari, ijtimoiy tashkilotlar va uyushmalarning faoliyatlaridan foydalaniladi.

Bunda maqsadga yo'naltirilgan rasmiy ta'lim-tarbiya shaxs rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Professor Bo'ri Ziyomuhammadov tomonidan O'zbekistonda o'tkazilgan ko'p yillik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, erkin va fuqarolik jamiyat harada huquqiy va demokratik davlatning fuqarolari quyidagi ijtimoiy sifatlarga ega bo'lishlari kerak:

Aqlli. Bu tushunchaning lug'aviy ma'nosi - fikr yuritmoq, bilmoq degan mazmunni bildiradi. Shunday ekan, kishi qanchalik ko'p fikr yuritib, ko'p bilimga ega bo'lsa, shunchalik aqlli hisoblanadi. Lekin odam chuqur fikr yuritmay boshqalardan ko'rgan eshitganlarini, kitoblardan o'qiganlarini hamda ustoz muallimlar aytganini esda saqlab qolib, shu yo'llar bilan olingan bilimlarga amal qilib yurishi ham mumkin. Bunda ham aql ishtirok etadi, ammo bu holda aql yordamchi vazifani bajarib, kishi ko'p ham intellektual kuchini sarflamaydi. Demak, shunday hayot kechirib yurgan odamni aqlli deb bo'lmaydi.

Lekin ba'zi kishilar, o'qituvchi va pedagoglarning aytganiga va kitoblarda yozilganligiga qaramay, har bir narsa-

ning negiziga o'zlari yetib borishni istaydilar va tayyor andozalar turganda, ularga amal qilmay, har bir narsaga o'zlari mustaqil fikr yuritib yetishga harakat qiladilar. Bunday kishilar aqlli hisoblanadi. Ular mustaqil bilim topish jarayonida anchagina aqliy quvvat va vaqtlarini sarflaydilar.

Bunday aqliy harakat ko'pchilikka malol kelgani uchun aksariyat odamlar aqliy kuch-quvvat va ma'lum vaqt sarflashdan qochib, tayyor bilimlarni o'rganib olib qo'ya qoladilar. Natijada ancha bilimga ega kishi bo'lib hisoblanadilar. Ba'zida fan nomzodi va goho fan doktori ham bo'ladilar. Biroq bu bilan ular aqlli bo'lib qolmaydilar.

Aqlli bo'lish uchun kishi o'ziga ancha qiyinchiliklarni olib, har bir narsaga mustaqil fikr yuritib, shu jurnladan bilimga ham ilm «ketmonlarini» chopib, ya'ni mustaqil tadqiqotlar olib borib erishgan odamni tushunish lozim.

Onadan kishi aqlli bo'lib tug'ilmaydi. hamma odamlar birday, aqlini ishlatishga moyilligi bor bo'lib tug'iladi xolos. Bir kishida bu moyillik yuqori, boshqasida u kam bo'lishi mumkin, bu tabiiy hol. Tug'ilganidan so'ng, aqlini qanchalik ko'p yoki kam ishlatishi dastavval, uning otanasini, aka-opalari, qarindosh-urug'lari, so'ng murabbiy va o'qituvchilarning sayi harakatiga bog'liq.

Shu kundagi hayotimizda bola aqlini faol ishlatishi uchun sharoit quyidagicha: ota va ona (ba'zilar bundan mustasno), bolasining to'g'ri yo'ldan og'ib ketmasligi uchun, undan ota-onaning aytganlarini og'ishmay bajarishni talab qiladilar. g'ururi kuchli bola tashqaridan qilingan bunday g'ayri tarbiyaviy ta'sirga qarshilik ko'rsatadi. Yuvosh bola bo'lsa, bir necha yillar molchaynida unga o'tkazilgan bunday tarbiyaviy tazyiq natijasida, mo'min va itoatkor bo'lib yetishadi. Bunday bolani yaxshi

bola deb ham yuritiladi. Bola maktabga borganida o'qituvchilar ham undan, o'zlariga so'zsiz bo'ysunishni, bergan bilimni mulohazasiz qabul qilishini, o'qituvchi aytganini bajarishini talab qiladilar (ba'zi o'qituvchilar bundan mustasno). Natijada ota-onasi va o'qituvchilarining so'ziga kirgan bola ko'p bilim va hamda axloqqa ega bo'lib yeti shadi. Ammo aqlli bo'lmaydi. Uning aksi g'ururi bor bo'lsa, o'z shaxsini muhofaza qilib, ularning so'ziga kirmagan bola, bilimga ham, odobga ham ega bo'lmay, yomon bola bo'lib qoladi. Ammo, ikkalasi ham aqlini ishlatmaydigan bo'lib yetishadi. Ularni farqi nimada desangiz, birinchisi, umri bo'yi yaxshi farzand bo'lib, aksisi bo'lib o'tib ketadi, chunki uning aqli kis'nanlangan. Ikkinchisining aqlli bo'lishga imkoni qolgan bo'ladi, chunki u o'z shaxsini saqlab qolgan va uning aqli kishanlanmagan bo'ladi. Achchiq bo'lsa hamki, bizning sharoitdagi ijtimoiy-tarbiyaviy ahvol umuman olganda shunday.

Yaxshi ham O'zbekistonning uzoq qishloqlari-yu, cho'lu sahrolari bisyor. Keng dal'a-dashtda, ota-ona, o'qituvchi hamda boshqa tarbiya beruvchilarning surunkali ta'siridan holi bo'lganlarning aqlari kishanlanmay, erkin fikr yurituvchi bo'lib chiqmoqdalar va mustaqil ravishda kitoblar o'qib o'zining bilim saviyalarini oshirish yo'li bilan millatning obro'yini saqlab kelmoqdalar.

Bir narsani mustaqil bilish qiyin albatta. Shunda ota-ona, murabbiy, o'qituvchi va pedagoglar hamda adabiyotlar ko'magidan foydalanish kerak. Ammo, faqat ko'magidagina foydalanib, o'qituvchi va domlarning aytganlarini, kitob va jurnallarda yozilganlarni yuz foiz chin deb qabul qilmang. Garchi ularning ko'p qismi to'g'ri bo'lgan taqdirda ham. Ular aytganlarini hamda yozma manbalardagi fikrlarni albatta tafakkur ko'rigidan o'tkazing

va hayotda sinab ko'ring, shundan keyin ularni rost ekaniga ishonib.

Ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchi kishilar bolalarga bilimni berib qo'yaqo'lmay, bilimni mustaqil izlab topishga o'rgatishlari kerak.

Odobli degan ijtimoiy sifat ham, inson fazilatlaridan hisoblanadi. Odobli kishi umum insoniy qadriyatlar bilan birga milliy qadriyatlarni yaxshi bilgan va ularni e'zozlagan hamda jamiyat ichida qabul qilingan barcha axloq normalariga rioya qiladigan odamdur.

Odobsizlik, butun insoniyat yoki bir millat qadriyat deb qabul qilgan narsa va voqiyliklarga behurmatlik qilish, muayyan jamiyatda qabul qilingan urf-odat va an'analarga rioya qilmay, ularni menimsaslikdir. Ta'lim-tarbiya bilan shug'ullanuvchi kishilar, bolalarga odob nima ekanini, uning mohiyatini tushuntirib berib, ularda umuminsoniy va milliy qadriyatlarni hurmat qilish, ularni o'rganish, hayotda amal qilishini ta'minlab berishlari kerak.

Bilimlilik. Bilimli deganda muayyan bir kishida ko'p bilim to'planganlik holatini tushunish lozim. Gohi bilimli tushunchasi aqlli tushunchasi bilan sinonim sifatida qo'llaniladi. Yana qaytarib aytamizki, aqlli bu mustaqil fikr yuritish bo'lsa, bilimli - mustaqil fikr yuritish natijasida o'zida yetarlicha bilim hajmiga ega bo'lgan kishiga nisbatan aytiladi.

Chin ma'nodagi bilimli deganda, narsa va hodisalarning tom ma'no va mazmuniga tushunib yetib, ularni tashkil qiluvchi qonuniyatlarini (bilimlarini) bilib olib, o'z tafakkuridan o'tkazib, hayolida saqlab, ularni bir necha bor hayotda sinab ko'rib, ko'nikma va malakasiga aylantirgan kishiga aytiladi. Kishi o'zida qanchalik ko'p bilim to'plasa, u shunchalik bilimli deb hisoblanadi.

Odam o'ziga bilim yig'ganda uni ma'lum bir tartibda yig'ishlik, katta ahamiyatga ega. Chunki, tartibsiz yig'ilgan bilimning foydasi bo'lmay, inson ijtimoiy mohiyatini oshirmay, pasaytirishi muqarrar. Egallangan uzuq-yuluq bilimlar, inson xotira sandig'idan o'rini topolmay miyada aylanib yurib, miya qobig'idagi bosinning oshishiga va bosh og'rig'iga olib keladi.

Mehnatsevarlik tarbiyalanuvchi yoshlarning erishishi zarur bo'lgan ijtimoiy sifatlardan biridir. Mehnatsevarlik deganda, mehnatning turidan - og'ir mehnatmi, yengilmi, aqliymi, jismoniy - qat'iy nazar, kishi uni bajarishga jonjahdi bilan kirishishligiga aytiladi. Mehnat, maqsadga yo'naltirilgan faoliyat ekanini eslatib o'tamiz. Insonda, hayot kechirishi jarayonida, bir qator moddiy va ma'naviy ehtiyojlar paydo bo'lishi tabiiy. Bu ehtiyojlarni qondirish uchun kishi shunga mos ravishda, o'ziga maqsadlar qo'yadi va maqsadlariga erishish uchun, ma'lum bir tartibda harakatlar qiladi. Shunda u anchagina jismoniy va aqliy kuch sarflaydi. Buni mehnat deyiladi. Inson oldingi bilim olishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa, unga erishishi uchun, asosan aqlini ishlatib, juda ko'p intellektual quvvat sarflab yetadi. Ko'pchilik bilim olish mashaqqatlarini bilmay, kito b o'qish, bilim egallash ham mehnatmi deb o'ylaydilar. Ilm bilan shug'ullanib ko'rmagan odam, tashqaridan turib, bu ish oson deb o'ylaydi. Aslida aqliy mehnat juda og'ir bo'lib, xalqimiz «Dehqonlar quduqni ketmon bilan, chevarlar igna bilan qazishsa, olimlar quduqni kiprigi bilan qaziydi» deb, bekorga aytmagan.

Har qanday mehnat bilan shug'ullanish og'ir bo'lganligi tufayli kishi mehnatsevarlik sifatiga osonlik'na erishmaydi. Buning uchun yoshlikdan, mehnat turidan qat'iy nazar, kishi o'zini uzoq yillar davomida mehnatga

o'rgatishi kerak bo'ladi. Mehnat qochmas, katta bo'lgandan keyin ishlab ulgurar, degan ba'zi ota-onalarning fikrlari, inson shaxsi rivoji uchun o'ta zararli hisoblanadi. O'zini mehnatga o'rgatish uchun, avvalombor, mehnat yakunida keladigan natijani aniq ko'z oldiga keltirishi va unga mehr qo'yishi kerak. Bilmagan va suymagan narsasiga odam ko'p ham intilavermaydi. Intilmadimi, mehnat uning uchun azobu uqubatga aylanadi.

Muayyan bir kishi mehnat qilmasa tur olmaydigan bo'lib qolganda, bilingki mehnat qilish uning ruhiga singib hayot tarziga, ya'ni ma'naviyatiga aylangan deb hisoblanadi.

Sog'liq ham, inson ijobiy ijtimoiy sifatlaridan biri bo'lib, uning ijtimoiy mohiyatining ajralmas qismidir. Mutloq sog'lom kishi deb, ham jismonan, ham aqlan va ham ruhan salomat bo'lgan kishiga nisbatan aytiladi.

Jismoniy salomat deganda, faqat baquvvat, muvazn bo'lib va kuchi ko'p odamni tushunib qolmang. Jismoniy salomat odam, o'z tanasining egasi bo'ladi. Ya'ni, jismoniy sog'lom odam, barcha a'zolarini o'ziga bo'yashtirib, istagan jismoniy ish va mashqlarni osonlikcha bajara oladi. Jismoniy salomatlikning birinchi belgisi, kishi erta bilan turganda o'zida lanjlik sezmay, jismoniy harakatlar qilish xirasi mavjud bo'ladi. Jismoniy salomat bo'lish uchun odam tanasi va vujudini toza turishi hamda shamollashdan saqlanishi kerak. Ko'p biologik kasalliklarning bosh sababchisi ifloslik bilan shamollashdir. Shu bilan birgalikda vujud tozaligiga insonning yemoq, ichmoq, yotmoq, turmoqlikning tartibi (rejimi) bilan bog'liq.

Aqliy va ijtimoiy salomat kishining, erta bilan turib yuz ko'zini yuvib, batarnom uyg'onganidan keyin beixtiyor bir narsalarni uylagisi kelib, o'y-tafakkuri ishlayveradi.

Bunday odam har qanday muammoni aql bilan yechib tashlaydi. Bu esa, maqsadga yetishishda katta omil hisoblanadi. Inson maqsadga erishishda, avval boshdan maqsadga yetish rejasini tuzib oladi. Aqliy salomat odam o'z aqlini ishlatib, bu muammoni har tomonlama tahlil qilib, maqsadga erishish rejasini tuzib tashlaydi.

Ijtimoiy sog'lom bo'lmoqchi bo'lgan inson, tinmay o'z ustida ishlab, surunkasiga ijtimoiy foydali mehnat bilan mashg'ul bo'ladi. Dangasalikni va nafsini yenga olgan ijtimoiy salomatdir.

Ruhiy salomatlik, kishining hayotida yetakchi o'rinni egallaydi. Kishining ruhi salomat bo'lsa, har qanday qiladigan ezgu ishini poyoniga yetkazadi. Ruhiy salomatlik, kishining qolgan niyatlari va oldiga qo'ygan maqsadlari bilan belgilanadi. Inson yaxshi niyatlar qilib, niyat qilgan yaxshiligini amalga oshirish rejasini tuzib qo'yganining o'zida dili yayrab, ruhi taskin topib, qiladigan ishlarining ham unumi bo'ladi. Agar shu qilgan yaxshi niyatini kishi amalga oshirsa, unda dil bayrami sodir bo'ladi hamda mehnat unumdorligi bir necha bor oshib, boshqalarga qilgan yaxshiligiga sarflangan kuch va mablag', bir necha bor ortig'i bilan unga qaytib keladi. «Beranganga beraman» degan oyatning mazmuni ham shunda. Ammo, yaxshilik qilaman deb niyat qilib qo'yib, uni amalga oshirmasa, ruh bezovta bo'lib, kishining ruhiy azob chekishiga sabab bo'ladi.

Har bir kishi o'zining ruhini toza, beg'ubor va fe'lini kerak tutishi uchun quyidagilarga e'tibor berishi lozim. Ruhiy salomat odam erta bilan turganda musiqa eshitgisi kelib, bilsa bilmasa, bir kuyni xirgoyi qilib yuradi. Ko'chaga chiqqanda va ishga borganda, chehrasi ochiq bo'lib, hammani yoqtiradi, ularga salomlar aytib, yaxshi niyatlar bildirib yuradi.

Ruhiy nosog' odam erta bilan o'rnidan tirishib turadi, bo'lar bo'lmasga uydagilarni tiriqtirib so'qib, bir ish qilsa jahl qilib, ko'chaga chiqqanda va ishga borganida odamlarga xo'mrayib yuradi. Bu hol uzoq davom etaversa, bunday odam albatta ruhiy xastaliklar kasalxonasiga a'zo bo'lib qoladi.

Milliy g'urur, insoniyatning har qanday faoliyat jarayoniga rag'bat vazifasini o'taydigan ijtimoiy sifatdir. Milliy g'ururi yo'q odam har bir ishda loqayd bo'lib, uning qilgan ishining unumi ham bo'lmaydi. Milliy g'ururga ega inson maqsad qo'ydimi, butun vujudini ishga solib, bu maqsadga erishish uchun g'ayrat qiladi va tezlikda maqsadiga yetadi.

Milliy g'urur deb, yashab turgan mamlakatining tarixini, ma'naviyat va madaniyatini yaxshi bilib, uning olimu fozillari va qahramonlari bilan ich-ichidan mag'rurlanuvchi hamda shu mamlakat rivojiga o'z hissasini faol qo'shib kelayotgan kishi qalbidagi umum insoniy g'urur negizida paydo bo'lgan ruhiy kayfiyatga aytiladi.

Ammo, milliy g'ururni milliy maqtanchoqlikdan farqlash lozim. Milliy maqtanchoq deb, boshqa millatlarni kamsitish maqsadida o'z millat tarixini, olimu qahramonlarini bilib olib, mana biz qanday mamlakatda yashaymiz, mana bizning avlod qanday deb maqtanib o'zi bu millat ravnaqiga hech qanday ulush qo'shmaydigan, safsa'aboz kishiga nisbatan aytiladi. Uni millatchi deb ham yuritiladi, milliy g'urur fazilat bo'lsa, millatchilik ijtimoiy qudsidir.

Odamlarda milliy g'ururni shakllantirish uchun ularga muayyan millatning tarixiy qahramonlari, olimu fozillari, avliyoyu - anbiyolari, ularning dunyo ma'naviy xazinasiga, ilm-fanga qo'shgan hissalariga haqidagi ma'lumotlarni berish

zarur. Shunda, kishining vijdoni toza, o'zi esa mehnatga chanqoq bo'lsa, uning qalbida millati yuzasidan faxr paydo bo'lib, millatining ma'naviy va iqtisodiy salohiyatini oshirishga bel bog'laydi. Odam millatini ma'naviy boyligini oshirishga bel bog'labdimi, bilingki, unda milliy g'urur paydo bo'lgan.

Vatanparvarlik xislati, milliy g'ururning taraqqiy etgan varianti bo'lib, vatan ravnaqi uchun rag'bat paydo qiluvchi asosiy omillardan hisoblanadi. Milliy g'urur negizida odamlarda vatanini sevish kayfiyati paydo bo'lib, uni oshirib boraverilganda, inson vatanini shunchalik seva boshlaydiki, millati uchun, yurti uchun, ya'ni vatani uchun fidoyilarcha mehnat qilib, zarur bo'lganda jonini ham fido qilish gacha tayyor bo'ladi. Buni haqiqiy vatanparvarlik deyiladi.

Odamlarda vatanparvarlik ruhini shakllantirish uchun, dast-avval, ularda milliy g'ururni paydo qilish kerak. Milliy g'urur bo'lmagan kishida vatanparvarlik tuyg'usini paydo qilib bo'lmaydi. Bu isbot talab qilmaydigan aksiomatik haqiqatdir. Ammo, yaqin o'tmishimizda, milliy g'ururni millatchilikka yo'yib, bolalarda milliy g'ururini paydo qilmay turib, vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirmoqchi bo'lganlar. Oxir oqibatda, odamlarda vatanparvarlik tuyg'usi yo'q bo'lib ketib, mamlakatda kichik bir ijtimoiy silkinish bo'lgan edi, mamlakat parchalanib, bir qator mayda mustaqil davlatlarga bo'linib ketdi.

Vatanparvarlikning aksi, vatan taqdiriga loqaydlikdir. Undan ham yomon ko'rinishi sotqinlik. Ota bobolari va o'zi tug'ilib o'sgan hududini badnom qilib, xorijiy mamlakatlarda o'z mamlakatining kamchiliklarini ko'z-ko'z qilib yuruvchi kishilarni hech qanday vaj bilan oqlab bo'lmaydi.

Baynalminal degan ijtimoiy sifat vatanparvarlik ruhi asosida shakllanib, eng yuqori fazilatlardan hisoblanadi. Odam millatini va vatanini sevib, unga go'yoki muxolif bo'lgan boshqa millatni tanqid qilish maqsadida uning tarixini, ma'naviyat va qadriyatlarini o'rgana boshlaydi. Chunki, bilmagan narsani kishi tanqid qilolmaydi-da, bilar-bilmas tanqid qila boshlashi bilan muxolif tomon uni so'z bilan urib tashlaydi. Kishi boshqa xalqlarni madaniyatini o'rganish jarayonida, ularda ham jahonga totuvli juda ko'p qadriyatlarni, adabiyot va san'atlari bor ekanini bilib oladi. Shundan keyin yaqin va uzoq xorijdagi xalqlar ma'naviyati va madaniyatini chuqurroq o'rgana boshlaydi. O'rganish jarayonida, ularga mehri oshib, sekin asta ularni ham, o'z millati qatorida yaxshi ko'radigan bo'ladi. Baynalminal tuyg'uga ega odamni komillikni yakuniga yetib qolgan desa bo'ladi.

Bu ijtimoiy sifat, jahonda haqiqiy tinchlik va totuvlikni o'rnatish, umumjahoniy iqtisodiyotni taraqqiy ettirish, pirovardda yer yuzida farovon hayot o'rnatilishining asosiy omili va garovi bo'lib xizmat qiladi. Buni esa, dunyoda avvallari bo'lgan va mavjud barcha dinlar targ'ib qiladilar.

Baynalminallikni aksi millatchilikdir. Bu o'ta salbiy insoniy sifat bo'lib dunyoda millatlararo mojarorni, barcha turdagi urushlarni keltirib chiqaradi. Jahonda bo'lib o'tgan minglab urushlar, milliardlab qurbonlar sababchisi millatlararo, ya'ni davlatlararo urushlardir. Milliy g'urur fazilat bo'lsa, millatchilik razolatdir. Bunga misollar juda ko'p. Yaqin sharqdagi Falestin bilan Isroil, Livan bilan Suriya. Janubiy Osiyodagi hindiston bilan Pokiston orasidagi va Shimoliy Kavkazdagi urushlar, millatchilikning natijasidir.

Insonparvarlik (gumanizm). Bu ijtimoiy sifatga ega odam ham, umuminsoniy qadriyatlarni tan olibgina qo'ymay, ularni bor kuchi bilan muhofaza qiladi. Umuminsoniy qadriyatlarga: har bir insonni shaxs sifatida tan olishlik, unga yashash, mehnat qilish, sevish va sevilish, o'z iqtidorlarini istaganicha namoyon qilish huquqlari kiradi. Insonparvar kishi, odamdagi ushbu insoniy huquqlarni tan olib, ularning buzilishiga yo'l qo'ymaydi.

Insonparvar odam butun insoniyatni, shu bilan birgalikda, har bir insonni, uning irqi, millati, yoshi va kelib chiqishidan qattiq nazar, chin dilidan sevadi, unga faqat ezgu niyatda bo'lib, yaxshiliklar qilishga shoshiladi.

Insonparvarlikning aksi insonsevmaslikdir. Bunday inson qusurga uchragan odam odamovi bo'lib, hech kimni sevmaydi va hech kimga yaxshilik ham qilmaydi. Unday fikrlar uning hayoliga ham kelmaydi. Bundaylarning o'ylagani, faqat o'zi bo'lib, o'zim bo'lay degan kishilardir. Odomovilar ko'paygan sari, insonparvarlar o'zini noqulay his qilib, uzlatga ketishga majbur bo'ladilar. Mol-dunyoga, shu jumladan, pulga bo'lgan e'tibor kuchaygan jamiyatda ayni shunday voqea ro'y beradi. Bunday jamiyat ijtimoiy inqiroz sari yuz tutgan bo'ladi. Shuning uchun ham qur'oni karimda - « Kim (faqat) shu dunyoni va uning zebu ziynatlarini istaydigan bo'lsa, ularga qilgan amallarining ajr-mukofotini shu dunyoda komil qilib beramiz va ular bu dunyoda ziyon ko'rmaydilar. Unday kimsalar uchun oxiratda do'zax o'tidan o'zga hech qanday nasib-a yo'qdir. Ularning bu dunyoda qilgan barcha yaxshiliklari behuda

ketur va qilib o'tgan amallari befoydadir»⁵ - deyilgan. Chuqur mazmunga ega bu oyatning mohiyatiga yeting.

Jasurlik. Kishida yuqorida sanab o'tilgan barcha fazilatlar bo'lsa-yu, jasurlik bo'lmasa, bu fazilatlardan hech kimga naf tegmaydi. Chunki kishi qanchalik aqlini ishlatmasin, qanchalik odobli, bilimli, mehnatsevar, sog'lom, vatanparvar va boshqa ijobiy ijtimoiy sifatlarga ega bo'lmasin, qo'rqoqligi tufayli ularni amalda qo'llay olmaydi. Ishlatgan taqdirda ham, qo'rqib, ehtiyotkorlik bilan qilgan ijobiy ishlarining unumi ham, samarasi ham bo'lmaydi. Qo'rqoqlik imon zaifligini ham bildiradi.

Inson har ishni bajarishda, unga qo'rqmay kirishsa, qilgan harakati yaxshi samara beradi. Shuning uchun jasurlik, insonning barcha ijobiy ijtimoiy sifatlari uchun harakatlantiruvchi omil vazifasini o'taydi.

Qo'rqoqlik, kishining barcha fazilatlarini yo'qqa chiqarishi bilan birga, inson zotiga nomunosib bo'lgan salbiy ijtimoiy sifatdir.

Hayotda bundaylar anchagina mavjud bo'lib, bunday kishilarning soni ko'paygan sari jamiyat ijtimoiy inqiroz sari yuz tutadi. Bu esa juda ham achinarli holdir. «Boshni kessa ham, mard kessin» degan xalq maqoli buni yaxshi ifodalab turibdi.

Kishi aqlini ishlatib, muayyan bir maqsadga yetish rejasini tuzdimi, qo'rqmasdan uni darrov amalga oshirishga harakat qilishi kerak. Aks holda, qiladigan ishingiz yo bitmaydi, yoki sustkashlik bilan bajarilgan ish, hech kimga kerak bo'lmay qoladi.

⁵ Qur'oni karim T. Cho'lpon, 1992, xud surasi - 15-16 oyatlar, 148 bet. Qur'oni karim T. Cho'lpon, 1992, xud surasi - 15-16 oyatlar, 148 bet.

Shiddatli. Bu tushuncha jasurlik tushunchasi bilan hamohang bo'lib, kishini bir ish boshlasa, unga qo'rqmasdan, g'ayrat va shiddat bilan kirishib, uni oxirigacha yetgunga qadar saqlab turishlikka aytiladi. Odamda barcha ijobiy ijtimoiy sifatlar, shu jumladan, jasurlik ham bo'lsa-yu, g'ayrati yetmasa, boshlagan ishi o'lda-jo'lda qolib, ish bajarilmasligi mumkin. Bitmagan ishning hech kimga foydasi yo'q. «Bitgan ishga bek yetmas», degan xalq maqoli ham bor. Aholi ichida bunga o'xshash kishilar ham anchagina topiladi. Ba'zilar aqli va bilimi ko'pligi natijasida odob ruqtai nazardan kelib chiqib, vataniga xizmat qilish maqsadida, mehnatdan qochmasdan, milliy g'ururi qistab, qo'rqmasdan bir ishni boshlaydilar-da, ishni yarimiga yetganda yoki oxirlab qolganda, keyin bo'lar deb, shiddati yetmasdan tashlab qo'yadilar. So'ng, bu ishni esidan ham chiqariib yuboradilar. O'quvchi talabalarni, bir ish boshladigizmi, sustkashlik qilmasdan, harakat sur'atini ishni oxirigacha saqlab turishga harakat qiling, shunda bajarayotgan ishingizning samarasi yuqori bo'ladi deb, o'qiting.

Sabr qanoat insonning yuqori ijtimoiy sifatleri bo'lib, inson ruhining baland darajaga erishganidan dalolat beradi. Odamning hayot mamoti ravon kechishi uchun bosh panali bo'lmo'gi, yemoq-ichmog'i, kiyinmog'i, bola-chaqa boqmog'i kerak bo'ladi. hayotiy zarur bu narsalarning turi va sanog'i juda ko'p bo'lib, odam o'zining ehtiyoj tizginini qo'yib yuborsa, bu narsalarning hammasiga to'laligicha hech qachon erisholmaydi. Shuning uchun aqli raso va odobi yuqori inson bu narsalarning eng kamiga qanoat qilib yuradi. Bunday odamni qanoatli inson deyiladi va uning xalq ichida obro'yi yuqori bo'ladi.

Undan tashqari hayot murakkab narsa bo'lib, kishi hayoti davomida yetishmovchiliklar, kutilmagan qiyin-

chiliklar yoki undan ham yomon, turli falokatlar ro'y berib turishi mumkin. Shunda inson faqat sabr-qanoat va chidam bilan «kunning yarmi qorong'u bo'lsa yarmi yorug' bo'ladi» deb, bu qiyinchiliklarni yengishi mumkin. Bunday insonni sabr-toqatli deyiladi. Bu ijtimoiy sifat, maqsadga omon-eson o'lib boruvchi birdan-bir omildir. Ko'pchilik sabr toqat qilmay ko'zlagan ezgu maqsadlariga yetolmay yo'lda qolib ketadilar.

Har qanday qiyinchiliklarga sabr qilib, eng oz miqdorga qanoat qilib yurishni, o'zining hayot tarzi qilib olgan odam baxtlidir.

Sahovatlilik. Bu xislat insoniyat erishgan eng yuqori ijtimoiy sifat bo'lib, u yuqorida qayd qilingan barcha fazilatlarga erishgan odamda namoyon bo'ladi. Sahovatli kishi hamma odamlarni millatidan, yoshi, irqi va kelib chiqishidan qat'iy nazar, chin dilidan sevib, yaxshiliklar qilish maqsadida, ularni to'g'ri yo'lga yetaklaydi, o'zidagi bilimlarni va topgan molu dunyosini tinmay ulashadi. Bu esa insonning o'ta aqllilik va odob belgisi bo'libgina qolmay, uning bilimi ko'p, tani joni sog' va mard odam ekanligidan dalolat beradi. Bunday odamning imoni mukammal bo'lib, Aziziddin Nasafiy aytgani dek, orif darajasiga yetib undan ham o'zib ketgan bo'ladi. Sahovatli odam to'liq baxt egasidir.

Sahovatlilikning aksi, ziqnalikdir. Ziqna odam, o'zida bor bo'lgan va o'zidan ortib-tortib turgan narsalarni ham, boshqalarga ravo ko'rmaydi. Aksar hollarda, bunday odamning aqli yaxshi ishlamaydigan inchinun bilimi oz, shuning uchun ham odobsiz, kasalmand, insoniy va milliy g'ururi yo'q, qo'rqqoq va nomard bo'ladi. Bunday xislatga ega odamning baxti qaro bo'ladi.

O'zingizga yaxshilab o'zlashtirib oling! Yaxshi ijtimoiy sifatlar o'zaro chambarchas bo'lgani kabi yomon xislatlar ham biri-biri bilan bog'liqdir. Bitta yomon qiliqqa o'rgandingizmi, ketidan albatta boshqasini ham qilishga majbursiz, chunki ular biri birini yetaklab yuradi. Yomon xislatni egallagandan yaxshisini egallagan ko'p marotaba foydali bo'lgani uchun faqat yaxshi ijtimoiy sifatlarni egallang aziz talabalar.

Ushbu mavzuni tugatar ekanmiz, e'tiboringizni bir narsaga qaratmoqchimiz. Yuqorida qo'rsatib o'tilgan fazilatli insonning o'n uch sifati, o'qituvchi va pedagoglarga tarbiya berayotgan yoshlar uchun axloq kodeksi hisoblanib, hamma shu sifatlarni egallashga intilishi kerak.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Sak, fors va massagetlarning inson sifatlariga qo'ygan talablari to'g'risida Geradotning «Tarix» kitobida nima deyilgan?
2. Avestoda insonning qanday fazilatlari ulug'langan?
3. Islom ta'limotida kishi ijtimoiy sifatlariga qo'yiladigan talablarni sanab bering?
4. Aqlli va bilimli degan tushunchalarni sharhlang?
5. Odobli va mehnatsevar kishi qanday bo'ladi?
6. Sog' va salomat odam deb, qanday kishiga aytiladi?
7. Milliy g'urur va vatanparvarlik xislatlarini uzviyligi va farqlari?
8. Baynalminal va insonparvar kishini ta'riflab bering?
9. Jasur va shiddatli kishi qanday bo'ladi?
10. Sabr qanoatli va sahovatli fazilatlarni tushuntirib bering?

II Bo'lim

5 - Mavzu: Ta'lim-tarbiya jarayoni shakl va mazmunini hamda usul va uslublarini tadqiq etuvchi ilm (DIDAKTIKA)

K'eja:

- 1. Didaktikaning tadqiqot predmeti.**
- 2. «Ijtimoiy tarbiya».**
- 3. «Ta'lim va tarbiya».**
- 4. «Shaxsni shakllantirish va kamol toptirish».**
- 5. «Takomillashuv».**
- 6. «O'qitish» va «o'qish».**
- 7. «O'quv jarayoni».**

Didaktika ta'lim nazariyasi degan tushunchani anglatadi. Ta'lim nazariyasi ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilinishi shart bo'lgan tamoyillar, ta'lim usullari, ta'lim-tarbiya shakllari va pedagogikadagi asosiy tushunchalarni o'z ichiga oladi.

Demak, didaktika yosh avlodni «nimaga o'qitish», «nimani o'qitish» va «qanday o'qitish» kabi savollarga javob beradi. Didaktika o'qitishning umumiy qonun va qonuniyatlarini aniqlab berishi bilan birga, har bir o'quv fanining o'qitish usullari uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Didaktika butun pedagogik faoliyat uchun, ya'ni ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchilarning nazariy va amaliy harakatlari uchun metodologik asos vazifasini o'tar ekan, u tinmay izlanishi tadqiqot ishlarini olib borishi kerak bo'ladi.

Shunday ekan, didaktikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti, maqsadi va tadqiqot olib borish usullari nimadan iborat, degan savollarga javob topamiz.

Umuman ilmning tadqiqot ob'ekti deganda, muayyan ilm sohasi o'z tadqiqotlarini nimaga qaratgan? degan savolga javob topishini talab qiladi. **Didaktikaning tadqiqot ob'ekti ta'lim-tarbiya jarayonidir.**

Har qanday ilmning tadqiqot predmeti deganda, muayyan ilm o'z tadqiqotlarini yo'naltirgan ob'ektining nimasini o'rganadi, degan savolga javob beradi. Chunki har qanday oddiy bir ob'ektning ham jabhalari ko'p bo'ladi. Tadqiqot ob'ekti nimani o'rganadi degan savolga javob bersa, tadqiqot predmeti, shu nimaning nimasini, ya'ni qaysi jabhasini o'rganadi? degan savolga javob berishi shart. Bu ilmshunoslikda qabul qilingan tartib bo'lib, undan chiqib ketishlik mumkin emas.

Didaktikaning tadqiqot predmeti ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etuvchi «ta'lim-tarbiya oluvchi», «ta'lim-tarbiya beruvchi», «o'quv dastur, darslik va boshqa didaktik materiallar», «o'qitishning usul va uslublari» hamda «o'qitishning texnik vositalari» orasidagi funksional aloqadorliklardir.

Maqsadi, shu aloqadorliklarning mavjudligi ta'lim-tarbiya jarayonining ichki qonuniyatidan kelib chiqqanligini isbotlash va ularni bir-biriga mutanosib ravishda taraqqiy ettirishdir.

Bu degan so'z, ta'lim-tarbiya jarayonida qatnashuvchi biron bir elementi o'zgarsa, uning boshqa qismlarining ham shunga moslashtirish zarur ekanini isbotlab berishdir. Masalan, ta'lim-tarbiya jarayoni kechadigan sinf yoki auditoriyadagi pedagog o'zgarsa, ta'lim-tarbiya jarayonini shakllantiruvchi o'qitishning usul va uslublari, texnik vositalardan foydalanish usullari ham o'zgarishi mumkin. Yoki, o'qitishning dasturi o'zgarsa, darslik va boshqa didaktik materiallar hamda o'qituvchi o'zini va dars berish

usullarini bir oz bo'lsa-da o'zgartirishga majbur. Chunki ular o'zaro funksional bog'liqdirlar. Didaktikaning maqsadi mana shu o'zgarishlarni asoslab, ta'lim-tarbiya jarayonini muayyan qonuniyatlar asosida kechishini ilmiy-nazariy tomonidan asoslab berishlikdir.

Didaktika o'z tadqiqotlarini olib borish jarayonida quyidagi an'anaviy **tadqiqot usullaridan** foydalanadi: tarixiy va ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, o'quv-uslubiy hujjatlarni o'rganish, fanlardan bilim berish amaliyotini sintezlash, statik usullar, maqsadli suhbat, qiyosiy tasnif, taqqoslash va hokazo. Shu bilan birgalikda, didaktikada nisbatan yangi hisoblanuvchi - majmu yondoshuv, grafoanalitik, matematik modellashirish, sotsiologik tadqiqot usullaridan ham foydalaniladi.

Yaxlit ta'lim-tarbiya jarayonida didaktika fanining vazifalari:

Birinci vazifasi - bilim egallash va ularni ko'nikma va malakaga aylantirish qonuniyatlarini aniqlab berish. Bu borada didaktika ancha yutuqlarga erishgan bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishning quyidagi qonuniyatlarini, ya'ni tamoyillarini aniqlagan. Bularga: bilimni uzatishda ilmiy asoslab berish, ta'lim oluvchilar imkoniyati va yosh xususiyatlaridan kelib chiqish, ko'rgazmalilik, muntazamlik, ta'lim va amaliyot birligi, onglilik va faollik, tizimlik va izchillik, ta'lim va tarbiyaning birligi tamoyillari kiradi. Bularni, darsligimizning keyingi sahifalarida batafsil tushuntirib beriladi.

Ikkinchi vazifasi - ta'lim mazmunining tuzilishi va hajmini belgilash.

Uchinchisi - ta'lim-tarbiya berishning shakllari va usullarini takomillashtirish.

To'rtinchi vazifasi - yaxlit ta'lim-tarbiya jarayonini o'quvchi va talabalarning tarbiyalanganlik holatiga ijobiy ta'sirni ta'minlash. quyida shularning bayoniga o'tamiz.

Bilim va ko'nikmalarni tarkib toptirish naqadar zarur bo'lsa-da, hozirgi didaktika ana shu soha bilangina cheklanib qolmaydi.

Endilikda, o'quvchilarni kamol toptirishda kerakli natijalar beradigan o'qish jarayonining ilmiy asoslarini ishlab chiqish zaruriyati tug'ildi. O'quvchi va talabalarning kamol topishi ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshishi sababli bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan didaktik prinsiplar ma'lum natijani beradi. Ammo vazifa faqat qandaydir natijalarga erishish emas, balki talabalarni kamol toptirish uchun o'qitishning eng yuqori samaradorligini ta'minlashdan iboratdir. Buning uchun esa o'quv jarayonini yangi tuzilishini ishlab chiqish kerak. Mana shunday muhim masalani ko'rib chiqilishi o'quv muassasasidagi ta'lim-tarbiyaning birligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'z-o'zidan ayonki, mazkur vazifani amalga oshirish uchun zaruriy ilmiy asoslarni yaratish sohasi bo'lgan didaktika, ya'ni ta'lim-tarbiya nazariyasiga taalluqlidir.

O'qitish nazariyasi bilimlar, ma'lumotlar va dalillarning katta zaxirasiga ega, ularning bir qismi tizimlashtirilgan, bir qismi majmuga keltirilib tartibga solingan.

O'qitish jarayonining ichki tuzilishining tarkibiy qismlari - maqsadli rag'batlantirish, mazmuni, o'qitishning shakl va uslublarini ajratilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik yechimlarni tanlash nazariyasi ishlab chiqishning metodologik asosi - o'qitish jarayonining mavjud barcha qonuniyatlarini hisobga olish fikri bilan

muntazam aloqada bo'ladi. Boshqacha aytganda, o'qitish jarayonining mavjud hamma qonuniyatlarini albatta birgalikda hisobga olish bilangina ta'lim masalalarini to'g'ri hal qilish mumkin.

O'qitish qoidadagidek bo'lishi uchun har bir talaba o'zining haqiqiy o'qish imkoniyatlariga muvofiq darajada bilimlarni o'zlashtirishi, tarbiyalanishi kerak bo'ladi.

O'qitish risoladagidek bo'lishi uchun talaba va pedagoglar auditoriya va uydagi ishlar vaqtining o'zlari uchun gigienik va fiziologik jihatdan belgilangan normalariga ega bo'lishi kerak.

Rejalashtirishni optimallashtirishning asosiy yo'llari o'qitishning vazifalarini ta'lim berish, tarbiyalash bilan birgalikda loyihalashga majmu yondoshish hamda o'qitish vazifalarini u amalga oshiradigan sistemasining xususiyatlarini hisobga olgan holda muayyanlashtirishdir.

Pedagogik jarayonni rejalashtirishda quyidagi usullardan foydalaniladi: o'qitish mazmunining qo'yilgan vazifalarini eng muvafaqqiyatli hal qilishni ta'minlaydigan o'ziga mos variantini tanlash; o'qitishning qo'yilgan vazifalarni belgilangan vaqt ichida muvafaqqiyatli hal qilishni ta'minlaydigan usullari va uslublarini tanlash; masalalarni muvafaqqiyatli hal qilishni, shu jumladan o'quvchilarga tabaqali yondoshishni ta'minlaydigan tashkiliy shakllarini tanlash.

Hozirgi paytdagi ta'limning muhim jihatlari ga - ta'lim mazmunini boshqatdan ishlab chiqish, muammoli kamol toptiruvchi o'qitish, talabalarning o'qishini yanada faollashtirish, yangi o'qitish usullarini yaratish, o'quv materialini tashkil qilish va uni strukturalashtirish kabi muammolar jadal o'rganilmoqda.

Ta'lim mazmunining ishlab chiqilgan nazariyasida quyidagi qoidalar talqin qilingan.

Ta'lim mazmunida jamiyatning ma'naviy va moddiy elementlari, shu jumladan : tabiat, jamiyat va inson haqidagi bilimlar, ijodiy faoliyat tajribasi, insonning munosabatlari, boshqarish faoliyati, hududiy va hayoti ifodalanishi lozim.

Ta'limning mazmuni umumiy, politexnik va kasbkorlik komponentlarining birligini aks ettirishi kerak.

Ta'limning mazmuni muayyan yoshga qaratilgan bo'ladi va jamiyatning rivojlanish darajasidan kelib chiqadi.

Ta'limning mazmunidagi ajratilgan to'rt komponent hajmi va mazmuni bo'yicha o'zaro aynan muvofiq bo'lishi kerak.

Ta'lim nazariyasidan muammoli o'qitishni joriy etish, shuningdek o'quv jarayonini tabaqalashtirish va individuallashtirish yo'llarini izlash bo'yicha faol ishlar olib borilmoqda.

Muammoli o'qitishning nazariyada ishlab chiqilgan asosiy g'oyalarini quyidagicha ta'riflash mumkin:

Ta'limiy bilishni ilmiy bilishga muvofiq modelashtirish g'oyasi, ya'ni muammoli vaziyatni vujudga keltirish - gipotezani olg'a surish - gipotezani asoslash - gipotezani hal qilish - uni tasdiqlash yoki rad etishdek zarur halqalarni o'z ichiga olgan muammoli o'qitish.

Talabalarning ijodiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini rivojlantirish, ularda tadqiqotchilikka oid ko'nikma va malakalarni tarbiyalash g'oyasi.

Muammoli o'qitish nazariyasida qator qonuniyatlar ifodalanadi va tajriba yo'li bilan asoslanadiki, ulardan muammoli dars o'tish bilan muammoli o'rgatishning birligi va bir-birini taqazo etishi, talabalarning tayyorgarlik darajasi bilan muammoli o'rgatish darajasining muvofiqligi kabi qonuniyatlarni ajratish mumkin.

Didaktikada ishlab chiqilgan talabalarning bilish faolligini faollashtirish nazariyasi muammoli o'qitish nazariyasiga juda yaqindir.

Faollik nazariyasining asosiy g'oyasi ham maxsus tashkil etilgan ta'lim muhitida talabalarning faolligini tobora oshirib borishdan iboratdir.

Ishlab chiqilgan faollik nazariyasi o'quv jarayonida bilimlarni o'zlashtirish, ularni qayta ishlash va qo'llashning (muammoli va reproduktiv) usullarini o'rganish bo'yicha tashkil etiladigan o'zini-o'zi boshqariladigan faollikdan iborat.

Mazkur qonuniyatlar asosida amaliy jihatdan muhim ahamiyatga molik quyidagi nazariy qoidalarni ifodalash mumkin.

Faollashtirish vositalari majmui, ta'limning mazmuni, o'qitishning shakl va uslublari, maqsadga muvofiq o'z-o'zini boshqaradigan jarayon sifatida tashkil qilishni ta'minlashi uchun ular quyidagi talablarga javob berishi kerak:

Ta'limning hamma bosqichlarida talabalarda o'qitishning ichki motivlarini qo'zg'atish va rivojlantirish;

Talabalarni o'z oldilariga tegishli maqsadlarini qo'yish va kelgusidagi faoliyatlarini rejalashtirishga rag'batlantirish mexanizmlarini takomillashtirish;

Talabalarda axborotlarni qayta ishlashga doir ta'limiy va aqliy ko'nikmalarning shakllanishini ta'minlash;

O'quvchi talabalarning o'rganish-bilish maqsadlariga erishish uchun jismoniy, axloqiy va irodaviy kuchlarini oshirish;

Ta'lim-tarbiya jarayonida nazorat va o'zini-o'zi boshqarish orqali talabalar o'zining o'quv-bilish faolligini baholashini ta'minlash. Shu qoidalarga rioya qilinsa, ta'lim-tarbiya samaradorligi yanada oshadi.

Ta'lim-tarbiya jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy darajasi va madaniyati, uning siyosiy va mafkuraviy tuzilishi mazmunini belgilaydigan masalalarni hal qiladi. Shuning uchun oiladagi yoki jamoadagi, yoki maktabdagi, ishlab chiqarishdagi maqsadga muvofiq yoki tasodifiy tarbiya o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy bo'ladi, chunki har qanday tarbiya ijtimoiy munosabatlarning sub'ekti hisoblanadi va kishining ijtimoiy mohiyatini oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi.

«**Ijtimoiy tarbiya**» iborasidan ancha tor ma'noda shaxsga ta'sir ko'rsatishning maxsus tuzilgan ijtimoiy institutlarda amalga oshiriladigan, oiladagi va yaqin atrof ijtimoiy muhitdagi tarbiyadan farqli jarayonni ifodalash uchun foydalaniladi.

«**Ta'lim va tarbiya**» tushunchalarini qaysi biri kengroq ma'noga ega ekanligi xususidagi fikrlar, bu atamalarning qaysi ma'noda ishlatilishiga borib taqaladi. Adabiyotlarda ko'p uchraydigan «ta'lim» va «tarbiya» tushunchalarini pedagogik jarayonning qarama-qarshi tomonlarini ifodalash uchun qo'llash hollari ham mavjud. Binobarin, ta'lim bilim berishning maqsadga muvofiq jarayoni sifatida doimo muayyan shaxslarni tarbiyalashni o'z ichiga oladi. Tarbiyaning yo'nalishi esa, hatto, ta'limning mazmuni va saviyasi bilan rasman bir xil bo'lsa ham, prinsip jihatdan turlicha.

Ta'lim-tarbiya muassasalarida amalga oshiriladigan chuqur pedagogik jarayon sifatidagi tarbiya haqida gapirish uning faqat bir tomonini - kasbiy jihatini ko'rsatishini bildiradi.

Tarbiya hamma vaqt xalq orasidagi hodisa, ijtimoiy hayotning doimiy kategoriyasi hisoblangan. Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq yo'sinda shakllantirish, unda

fazilatlarini tarkib toptirish jarayonidir. Tarbiya tarbiyani amalga oshiruvchilar kutadigan natija mavjudligini talab qiladi. U ikki turdagi faoliyatni, ya'ni shakllanuvchi va shakllantiruvchi faoliyatni taqazo etadi. Bajaruvchilar tarbiyaning tashkilotchilari, shakllanuvchi faoliyatni bajaruvchilar esa tarbiyaning yolg'iz yoki jamoaviy ob'ektlari hisoblanadi.

Tarbiyaning o'ziga xos xususiyatlari uning ikki tomoni - ob'ekt va sub'ekt jihatlari mavjudligidir. Uning shakllantiruvchi faoliyatlarini bajaruvchilar o'zlari xohlasa-xohlamasa tarbiyaning ob'ekti ekanligida ko'rinadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, ob'ektik shakllanuvchi va shakllantiruvchi faoliyatlar hamda ularning elementlari o'rtasida, shuningdek, har bir faoliyatning elementlari o'rtasida uzviy bog'lanish mavjudligida namoyon bo'ladi.

Shakllantiruvchi va shakllanuvchi faoliyatning sub'ektiv tomoni u yoki bu faoliyatni bajaruvchilar sub'ektlar hisoblanadi va tarbiyaning natijalari ularning ichki holatiga, egallangan shaxsiy xususiyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari hamda qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi.

Tarbiya ba'zan egallangan bilimlarni, faoliyat tajribalarini kelajak avlodga berishning yo'li sifatida, ba'zan erishilgan ma'naviy madaniyatni qayta tiklash va rivojlantirishning omili sifatida va ba'zan ijtimoiy munosabatlarning alohida shakli sifatida ta'riflanadi.

Tarbiyaning maqsadi - uning ko'zlangan natijasidir. U jamiyat rivojlanishining ehtiyojlarini o'zida aks ettiradi va jamoatchilik hamda davlat hujjatlarida ifodalanadi, pedagogik ta'limotlar va nazariyalarda muayyanlashtiriladi hamda batafsil yoritiladi.

Tarbiyaning maqsadi - shaxsni har tomorilama va uyg'un kamol toptirish, uning ma'naviy, axloqiy, estetik

qadriyatlarini shakllantirish, yuksak darajada uyushgan va shakllangan jamoalarni vujudga keltirishdir. Tarbiyaning maqsadlarini oxirgi va oraliq, umumiy va muayyan, asosiy va yoʻl-yoʻlakay maqsadlarga tasniflash mumkin. Maqsad bilan bir qatorda hal qilinishi maqsadga erishishni taʼminlaydigan vazifalar ham turadi.

«**Shaxsni shakllantirish va kamol toptirish**» tushunchasi - shaxsni oʻsishi, qandaydir yangi xususiyat va fazilatlariga ega boʻlishi jarayonidir. «**Shakllantirish**» tushunchasi «**tarbiyalash**» tushunchasiga nisbatan kengroq boʻlib, u shaxs va jamoaning tarkib topishiga taʼsir koʻrsatadigan hamma narsani, shu jumladan, maqsadga muvofiq jarayonlarni ham, maqsadga nomuvofiq jarayonlarni ham oʻz ichiga oladi. «shakllantirish» va «tarbiyalash» tushunchalari jiddiy chegaralansa, insonni tabiat hodisalari tarbiyalaydi, deb boʻlmaydi. Insonni faqat kishilar tarbiyalaydi, tabiat hodisalari shaxsni shakllantirishi mumkin, ammo uni tarbiyalay olmaydi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan tarbiya omili, ijtimoiy ishlab chiqarish, madaniy, psixologik omillardan iborat ichki omillarning taʼsiri natijasida shakllanadi.

Shaxs shakllanishining asosi uning faoliyati boʻlib, bu faoliyat doimo oʻzini vujudga keltirgan yoki tashkil etgan shaxsga nisbatan shakllanuvchi boʻladi.

Jamoaning shakllanishi ham tashqi omillar - ijtimoiy munosabatlar, tarbiya vositalari va ijtimoiy muhit hamda ichki ijtimoiy munosabatlar taʼsiri natijasida amalga oshadi.

Tarbiyalash singari shakllantirishda ham doimo shaxsni va jamoani takomillashtirish nazarda tutiladi.

«**Takomillashuv**» - qarama-qarshiliklarning birligi va kurashini taqazo etadi, ana shu birlik hamda kurash

natijasida ro'y beradigan kuchlanish, o'z-o'zidan harakatlanishni keltirib chiqaradi.

Shaxs va jamoa takomillashuvining samarasi ularning holatidagi sifat o'zgarishida namoyon bo'ladi.

Shaxs takomillashuvining manbai ehtiyojlar va ularni qondirish yo'llari orasidagi ziddiyatlardir. Jamoa takomillashuvining manbai ham ziddiyatlar hisoblanadi. Psixologlar juda ko'p ziddiyatlarni, shu jumladan shaxslar va jamoalarning manfaatlari o'rtasidagi, rahbarlarning jamoaga qo'yadigan talablari bilan jamoaning ana shu talablarini bajarish orasidagi ziddiyatlarni aniqlaganlar. Ana shu ziddiyatlarni hal qilinganda rivojlanish, takomillashish sodir bo'ladi.

«O'qitish» va «o'qish» tushunchalari. O'qish so'zini didaktiklar va psixologlar ilgaridan, hozir ham turlicha sharhlaydilar. O'qish maqsad, mazmun va harakatlar bilan bog'liq bo'lib, ular yordamida talabalar ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtiradilar, o'qish talabaning faolligi natijasida rivojlanadi, xarakter kasb etadi, u turli shakllarda (mehnat, jamoatchilik faoliyati, kitobxonlik, o'yin va hokazo tariqasida) amalga oshishi mumkin, bilishga tayanadi hamda individual tajribaga shaxsning xulqida o'zgarishni vujudga keltiradi.

Ana shu tushuntirishlardan keyin «o'qish» degan tushunchaning ta'rifini keltirish mumkin. Biz o'qish deganda talabalar voqelikni bevosita va bilvosita bilish davomida ma'lum bilimlar, ko'nikmalar va malakalar - rejali o'zlashtirishning maqsadga muvofiq jarayonini tushunamiz. Bunda o'qish jarayoni ma'lum darajada kuchli motivlashtirishdan vujudga keladi va uning natijasi shaxsni qarashlari, e'tiqod, hatti-harakatlari, umumiy kamolotiga, qisqasi, uning xulqiga ta'sir ko'rsatadigan mavjud bilimlar

va ko'nikmalar zaxirasining ortishida namoyon bo'ladi, deb bilamiz.

O'qish iborasi tasodifiy jarayon ma'nosida ham, o'qish jarayoniga muntazam, rejali va bevosita rahbarlik qilish ma'nosida ham qo'llaniladi. Ana shu ikkinchi ma'nodagi o'qish jarayoni nisbatan uzoq vaqt, ba'zan ko'p yillar mobaynida o'qitish jarayoni bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Shuni hisobga olib mazkur ikkala jarayonni ko'pincha umumiy nom bilan ta'riflaymiz va o'qitish-o'qish jarayonlarini ta'lim jarayoni, deymiz. Bu jarayonda faqat o'qish bilan talabalar ma'lum miqdordagi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga yordam beradigan sharoitlarni yaratish bilan bog'liq harakatlar emas, balki ana shu sharoitlardan to'g'ri foydalanishni nazorat qilish elementlari ham namoyon bo'lib, ular bir butunni hosil qiladilar.

Pedagog talabalar ishining borishini kuzatish va ular erishgan natijalarni baholash asosida o'zining ko'rsatmalari, yo'naltiruvchi savollari, tegishli tushuntirishlari va hokazolar bilan bolalarning o'quv faoliyati jarayoniga tuzatishlar kiritadi. Shunga ko'ra ta'lim birinchidan o'qishni, ikkinchidan o'qitishni, ya'ni o'qishni va shu bilan birga uni nazorat qilish hamda tuzatish tadbirlarini o'z ichiga oladi, deyish mumkin.

O'qitish g'oyatda murakkab ish, buning dalili sifatida shuni aytish joizki, pedagogning ta'lim jarayonidagi rahbarlik rolini ta'minlashga urinishi va harakatlarini saqlashga intilishi o'rtasidagi ta'limga xos dialektik ziddiyat aslida yuksalishning manbaidir. Shuningdek, o'qitishda deyarli hamma vaqt uning tarbiyaviy jihatlari yaqqol bilinib turadi.

Ta'lim maqsad, mazmun, o'qituvchining shaxsi, talabalardagi dastlabki bilimlarning xarakteri, o'qitishning moddiy-texnik bazasi va boshqa omillar bilan belgilanadi.

Farobiy o'zining «Ideal shahar aholisining maslagi» nomli risolasida ta'kidlaganidek, fan o'qitish orqali o'zlashtirilsa, fazilatlar tarbiya yordamida egallanadi. O'qitish faqat aqlning chiniqishi uchun emas, balki umumiy ma'naviy, shu jumladan, axloqiy kamol topish uchun ham asosdir. O'qitish va tarbiyalash o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, shaxsni ma'naviy kamol toptirishning turli yo'llaridir.

Xalq pedagogikasida inson aqlan barkamol bo'lishining eng muhim sharti uni bolaligida o'qitish va tarbiyalash deb hisoblaydi.

O'qitish ma'lum qonuniyatlarga bo'ysunadi va umumfalsafiy metodologiya muvofiq bu qonuniyatlarni ta'lim jarayoni bilan ancha kengroq ijtimoiy jarayonlar o'rtasidagi umumiy, muhim, zarur, barqaror aloqalardan, shuningdek, ta'limning alohida komponentlari, ya'ni uning maqsadi, mazmuni, shakli, usullari va uslublari o'rtasidagi ichki bog'lanishlardan iboratdir. Aniqlangan didaktik qonuniyatlardan qator asosiy talablar kelib chiqadi, ularga rioya qilish o'qitishning sifatli va samarali amalga oshuvini ta'minlaydi.

Ta'lim jarayonining natijasi ba'zan faqat talabalarning ma'lum bilimlar va ko'nikmalar tizimini o'zlashtirishidan iborat bo'ladi. lekin bu jarayon talabalarning har tomonlama kamol toptirishga jiddiy ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ta'lim jarayoni - murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Rasmiy ta'lim-tarbiyaning naziriyasi umumi ana shu jarayonni uning tarkibiy qismlarini va ularning komponentlarini yoritadi. Tushunchalar, mazmun yordamida ana shu yaxlit jarayonning mavjudligi sababini yoki usullarini bayon qiladi.

«O‘quv jarayoni» tushunchasi ta’limning barcha komponentlarini , o‘qitish va unda foydalaniladigan vositalarni ham, muayyan vazifalarni hal qilish uchun ta’limning usullarini ham, unda mustaqil ishlaydigan talabani ham, o‘quv jarayonida ko‘rgazmali va texnik vositalar bilan jihozlashni ham o‘z ichiga oladi. Shuning natijasida ta’limning quyidagi qonuniyatlari yoritildi:

Ta’lim jarayoni qonuniy ravishda ijtimoiy jarayonlardan va jamiyatning ehtiyojlaridan kelib chiqqan;

Ta’lim jarayoni yaxlit pedagogik jarayonga kiradigan o‘qish, tarbiyalash va kamol toptirish jarayonlari bilan qonuniy ravishda bog‘liqdir;

Ta’lim talabalar imkoniyatiga qonuniy ravishda bog‘liqdir;

Ta’lim o‘zi amalga oshiriladigan tashqi ijtimoiy sharoitlarga bog‘liqdir;

O‘qitish va o‘qish jarayonlari yaxlit ta’lim jarayonida qonuniy ravishda bog‘liqdir;

Ta’lim mazmuni qonuniy ravishda jamiyat ehtiyojlarini, fan rivojlanishining daraja va mantiqini, talabalar o‘quv imkoniyatlari va ta’lim uchun tashqi ijtimoiy sharoitlarni aks ettiradigan vazifalarga bog‘liqdir;

O‘quv faoliyatini kuchaytirish, tashkil etish va nazorat qilish, qonuniy ravishda ta’lim vazifalari va mazmuniga bog‘liqdir;

Ta’limning tashkiliy shakllari qonuniy ravishda uning vazifalariga, mazmuni va usullariga bog‘liq;

Tegishli sharoitlarda o‘quv jarayonining barcha komponentlari qonuniy ravishda o‘zaro bog‘lanishi ta’limning puxta anglangan va amaliy natijalarini ta’minlaydi.

Ta'limning qonuniyatlarini pedagogikaning umumiy asoslarida ifodalangan qonuniyatlar bilan taqqoslasa, ular o'rtasida bog'lanish yaqqol ko'rinadi. Ta'limning qator qonuniyatlari mantiqan pedagogik jarayonning umumiy qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Ta'lim qonuniyatlariga amal qilishlik didaktika prinsiplariga amal qilishlik demakdir.

Mavzu bo'yicha berilgan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Didaktika deganda nimani tushunasiz?
2. Didaktikaning pedagogik faoliyatda tutgan o'rini belgilang?
3. Didaktikaning tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadini aniqlang?
4. Didaktika fanining vazifalarini ko'rsating?
5. Ijtimoiy tarbiyani tushuntirib bering?
6. Ta'lim va tarbiya tushunchalarini sharhlab bering?
7. Shaxsni shakllanishi va kamol topish jarayonini tushuntirib bering?
8. Takomillashish nima?
9. O'qitish va o'qish tushunchalarini sharhlaring?
10. O'quv jarayonini tushuntirib bering?

6 - Mavzu: Ta'lim-tarbiya qonun va qoidalari hamda tamoyillari

Reja:

1. Qonuniyat.
2. Qonun.
3. Tamoyil.
4. Ta'lim qonunlari.
5. Didaktika tamoyillari.

Avvalgi mavzuimizdan didaktikaning o'zi to'g'risida yetarli ma'lumotga ega bo'ldik. Didaktikaning asosiy vazifasi ta'lim-tarbiya jarayonida ob'ektiv hukm suruvchi qonuniyatlarni aniqlab, ular asosida ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishning qonun va qoidalari hamda tamoyillarini tuzib berishdir. Didaktika o'z vazifasini bajarib, ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilinishi shart bo'lgan qonunlarni, qoidalarni va tamoyillarni ishlab chiqqan. quyida shular bayoniga o'tamiz.

Avval boshdan «qonuniyat», «qonun», «tamoyil», «qoida» degan tushunchalarni tom ma'nosini bilib olaylik.

Qonuniyat - bizning ixtiyorimizdan tashqari ob'ektiv mavjud bo'lgan narsa va hodisalar o'rtasidagi, ularning tadrijiy rivoji (evolyutsiyasi) zaruriyatidan kelib chiqqan bog'lanish. Tabiiy fanlarda, uni qonun deb ham nomlaydilar. Masalan, Yerning tortilish qonuni, Markazdan qochma kuch qonuni, Jovul-Lens qonuni va hokazo.

Ta'lim-tarbiya jarayonining qonuniyatlarini tushuntiradigan bo'lsak, ular ta'lim-tarbiya jarayonining tadrijiy rivoji zaruriyatidan kelib chiqquvchi ta'lim-tarbiyani bir butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bog'lanqliklardir. Chunonchi, ta'lim beruvchi va ta'lim

oluvchi orasidagi zaruriy bog'liqlik yoki ta'lim beruchi bilan o'quv dastur orasidagi zaruriy bog'liqlik va Hokazo.

Qonun atamasi aslida insoniyat tomonidan yaratilgan tartib va qoidalarga nisbatan ishlatiladi. Ammo tabiiy fanlarda, ularni o'rganish jarayonida aniqlangan tartiblarni Xudo tomonidan ishlab chiqilgan tartib degan mazmunda, uni qonun deb nomlanib ketgan. Izohli lug'atlarda bu atamalar sinonim sifatida qo'llanilgan. Ilmiy nuqtai nazardan qaralganda, tabiiy fanlardagi tabiat qonunlaridan tashqari, barcha bizning ixtiyorimizdan tashqarida mavjud bo'lgan va ularning tadrijiy rivoji natijasida payd o bo'lgan bog'liqliklarni qonuniyat deyiladi. Ijtimoiy hayotdagi inson va narsalar orasidagi goho zaruriy, goho nozaruriy (birovni foydasini ko'zlab) o'rnatilgan bog'liqliklar **qonun** deyiladi.

Tamoyil (prinsip) - bu ob'ektiv mavjud qonuniyatlardan, ya'ni butunni butun qilib turuvchi qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardan kelib chiqib, amal qilinishi lozim bo'lgan harakatlar moyilligidir.

Ta'lim-tarbiyaning tamoyillari o'qish va o'qitish jarayonida ob'ektiv mavjud bo'lgan va uni butun qilib turgan qismlari orasidagi zaruriy bog'liqliklardan kelib chiqib, odamlar tomonidan ishlab chiqilgan va ta'lim-tarbiya jarayonida amal qilishlikka tavsiya etilgan harakatlar tartibining moyilligidir.

Qoida - bu inson harakat tartibining oxirgi bohqichi bo'lib, ob'ektiv qonuniyatlar asosida ishlab chiqilgan tamoyillarning u yoki bu harakatlarini chuqurlashtirib, konkretlashtirib beruvchi harakat tartibidir. qoidalar nazariya bilan amaliyot orasini bog'lab turuvchi vositadir.

Uni pedagogik jarayon misolida ko'radigan bo'lsak, u o'qitish qoidalarida namoyon bo'ladi. O'qitish qoidalari tipik vaziyatlarda o'qituvchilarning tipik harakati ifoda

etilgan. Boshqacha qilib aytganda, didaktik qoidalar tipik pedagogik vaziyatda o'qituvchi va o'quvchi o'zini qanday tutishi kerakligini ko'rsatib beradilar. Shuning uchun ular amaliyotga yaqin turadilar.

Pedagogik adabiyotda pedagogik qoidalarga ikki xildagi qarash mavjud. Birinchisi, amaliyotchi o'qituvchilarga didaktika qonuniyatlari va tamoyillarini bilish shart emas, ular olimlar tomonidan ishlab chiqilgan dars o'tish qoidalarini o'zlashtirib olsalar, shuning o'zi yetarli deydilar. Shu kunda xorijiy mamlakatlarda va Oktyabr' inqilobidan oldingi rus pedagogikasida bu fikr ustunlik qilgan. Bu masalaga ikkinchi turdagi qarash ham bor, ular amaliyotchi o'qituvchilarning faqat tayyor o'qitish qoidalariga bog'lab qo'ysak, ularning tashabbuskorligini cheklab qo'ygan bo'lamiz deydilar. Bularning ikkalasining fikrlarida ham mantiq bor. haqiqat, xar doimo'agidek, ikkalasining o'rtasida yotadi. O'qituvchilarni pedagogik qoidalarga qattiq bog'lab qo'yib, ularning erkini cheklash yomon bo'lgani kabi, amaliyotdan uzilgan va juda ham nazariylashgan pedagogik tamoyillarni va qonuniyatlarini pedagoglardan talab qilish va pedagogik jarayonni erkin harakatlarga aylantirib qo'yish ham noo'rin.

Ta'lim-tarbiyada, boshqa mehnat turlaridagidek, standart holatlar juda ko'p. Bu holda o'qituvchi uchun ko'p ham tashabbus ko'rsatishi shart emas, aks hollarda, o'qituvchining tashabbuskorligi darsni muvaffaqiyatli o'tishiga xalal ham beradi. Bu holda, dars o'tganda aynan qoidalarga rioya qilish talab qilinadi.

Qoidalar didaktika tamoyillaridan kelib chiqqani kabi, didaktika tamoyillari o'z ifodasini pedagogik qoidalarda topadi. Biroq, qoidalar o'z ichiga yana ko'p sonli o'qituvchi va pedagoglarning ko'p yillik tajribasini ham qamrab olgan bo'ladi.

Dars o'tish qoidalarini qancha degan savolga K.D.Ushinskiyning so'zlarini keltirish o'rinlidir. U, barcha pedagogik qoidalarini bir varaqqa sig'dirish ham mumkin, ulardan bir necha jiltli kitoblar ham yaratish mumkin, degan ekan.

Odatda ular tavsiyanoma, qo'llanma va eslatmalar sifatida beriladi.

Ta'lim qonunlari. Ta'lim qonunlari to'g'risida gap borganda, Mustaqil Davlatlar hamdo'stligiga kiruvchi mamlakatlarda goho ta'lim tamoyillarini ham, goho ta'lim qoidalarini ham qonun deb yuritilishi kuzatiladi. Shuning uchun, qonun deb aniq aytilgan Amerikalik Torndayk maktabi bo'yicha quyidagi qonunlarni qayd qilish bilan cheklanamiz.

O'zaro bog'liqlik qonuni - ta'lim-tarbiya jarayonida **ikkita ruhiy harakatning o'zaro bog'liqlikdagi rivojlanish qonuni.** Bu qonun bo'yicha ta'lim-tarbiya jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi ruhining bir yo'nalishdagi harakatini taqazo etadi. Bu qonunga binoan, agar ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil qiluvchi ikki shaxsning birining ruh harakati ikkinchisining bilan mos tushmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni sodir bo'lmaydi. Bilim berish jarayoni sodir bo'lishi mumkin, tazyiq yo'li bilan, ammo haqiqiy ta'lim-tarbiya jarayoni amalga oshmaydi. Bu qonunga binoan darsni tashkil qilish va uni amalga oshirish uchun pedagog sinfda yoki auditoriyada bir xildagi ruhiy holatni, ya'ni bilim berish va bilim olish holatini shakllantirishi kerak.

Mashq qonuni - bu qonun bo'yicha, egallangan bilimni ko'nikmadan so'ng malakaga aylantirish uchun, **mashq qanchalik tez bo'lsa, qaytar reaksiya ham shunchalik tez bo'lib, bilim o'zlashtirilishi ham tez**

o'tadi, u bilimni xotirada uzoq muddatga saqlanishini ham ta'minlanadi. Bu qonun bo'yicha, bilim egallaganda har kim o'zining qabul qilish tezligi qobiliyatiga binoan egallasa ham, uni ko'nikma va malakaga aylantirishda, mashqni iloji boricha tez amalga oshirishni taqazo etadi.

Intensivlik qonuni - bu qonun bo'yicha ham, mashqlar javobi qanchalik intensiv ravishda bo'lsa, u shunchalik tez o'zlashtiriladi.

Assimiliatsiya qonuni bo'yicha - har bir yangi turtki qaytar reaksiyani vujudga keltiradi, deyiladi. Shuning uchun egallagan bilimni qaytarish yo'li bilan turtib turish kerak deyiladi.

Natijaviy qonunda - reaksiya ijobiy bo'lsa bilim mustahkamlanadi, agar salbiy bo'lsa xotira uni o'chirib tashlaydi, deyiladi.

Haqiqatdan ham bu qonunlar hayotdan olingan bo'lib, amaliyotda minglab marotaba sinalib ko'rilgan. Shuning uchun pedagogik amaliyotda bulardan kelib chiqishlik pedagogik jarayonning samaradorligini oshiradi.

Didaktika tamoyillari (prinsiplari). Didaktika tamoyillarining tarixi shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilar dars oldidan ko'zlagan maqsadlariga ko'p kuch va vaqt sarflamay aniq yetishlari uchun, bir necha avlod olimlari tinimsiz izlanishlar olib borib, didaktika prinsiplar majmui yaratilishiga sababchi bo'lganlar.

Avval ham aytganimizdek, yaqin vaqtlargacha pedagogikadagi qonun, qonuniyat va tamoyil degan tushunchalar sinonim sifatida ishlatilib, yoki bularning bittasiga yo qonun, yo qonuniyat, yo prinsipga ustunlik berilib kelingan.

Ammo, ko'p yillik tajribalar va bu sohadagi izlanishlar shuni ko'rsatdiki qonuniyat turg'un bo'lib, ular asosida

yaratilgan qonun va tamoyillar o'zgarib ham turishlari mumkin ekan. Ba'zi eski tamoyillar, masalan, tabiatga mos ravishda rivojlantirish tamoyili, yo'q bo'lib ketib, o'rniga yangi tamoyillar kiritilgan.

Tamoyillar to'g'risida didaktikada shunday qoida o'rnashib qolgan-ki, tamoyillar tarixiy vaziyatdan kelib chiqib konkret jamiyatning ehtiyojlarini ifoda etar ekan. Ijtimoiy taraqqiyot va ilm-fanni rivojlanishi hamda ta'lim-tarbiya jarayonida yangi qonuniyatlarni aniqlanishi, shuningdek ilg'or pedagogik tajribalar natijasida pedagogik tamoyillar tizimi boyib boraverar ekan.

Ko'p yillik izlanishlar va bahslar natijasida pedagogikada quyidagi dars o'tishning umumiy tamoyillar tizimi ishlab chiqilgan:

1. **Onglilik va faollik** - bilimni talabalar tomonidan ongli ravishda va faol qatnashib egallashlik;

2. **Ko'rgazmalilik** - «yuz marotaba eshitgandan bir marotaba ko'rgan yaxshi» tamoyilidan kelib chiqib, bilim berishda turli-tuman ko'rgazma qurollardan samarali foydalanish;

3. **Tizimlilik va muntazamlik** - bilimni ma'lum bir tizimda va uzluksiz ravishda berib borish;

4. **Mustahkamlik**- bilimni tushunarli tilda qayta - qayta takrorlash yo'li bilan berish;

5. **Tushunarlilik** - bilimni hammaga tushunarli va hammabop qilib berish;

6. **Ilmiylik** - bilimni bolalarda avvaldan mavjud bilimlarga asoslanib va ulardan kelib chiqqan holda berish;

7. **Nazariya va amaliyot birligi** - bilim berishda nazariy bilimlarni amaliyotda ishlashini, ya'ni uni hayot bilan, amaliyot bilan bog'liqligini ko'rsatib berish;

Bu tamoyillar pedagogik jamoatchilik tomonidan umurniy tamoyillar deb qabul qilingandir⁶.

Onglilik va faollik tamoyili. Bu tamoyil asosida ilm tomonidan aniqlangan, insonni haqiqiy bilim egallashi uchun, u bu bilimlarni chuqur anglab yetgan holda aqliy quvvatini intensiv ishlatishi natijasida yetishi mumkin, degan qonuniyat yotadi. Bilimlarni anglaganlik holati quyidagi omillardan kelib chiqadi: o'qishning sababiga; talabaning bilish faolligining darajasiga; o'quvchi va talabalarning bilish faolligini boshqarilishiga va bilim berishni tashkil qilishga hamda boshqa omillarga. Talabaning shaxsiy bilish faolligi bilib olishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Onglilik tamoyilini amaliyotda ishlashi quyidagi qoidalarga rioya qilishni taqazo etadi.

1. Bu bilimni hayotdagi zarurligi va ahamiyatini talaba yoshlarga tushuntirib, uning istiqbolini ravshan qilib ko'rsatib berish yo'li bilan, ta'lim oluvchilarda aniq maqsad va vazifalarni shakllantirish qoidasi.

2. Talabalarga qanday yo'l bilan bilim olishni tushuntirib, ularda shunday ishonch hosil qilingki, ular hech qachon olinadigan bilimni chuqur anglab yetmay mexanik holda egallamasinlar.

3. O'qitganda barcha bilish shakllaridan: analiz va sintez; deduktiv va induktiv; taqqoslash va qarama-qarshi qo'yish va hokazolardan foydalanish qoidasi.

4. Bolalardagi mavjud bilim va ko'nikmalariga tayanib, obrazli taqqoslash usulidan foydalanib, har bir so'z va gapning to'liq ma'nosini ochib berish qoidasi.

⁶ I.P.Podlaso'y. (uchebnik dlya VUZov). PEDAGOGIKA. M.: Vldos. 2004. S-445.

5. O'quvchilarning o'zaro o'qitish kuchidan unumli foydalanib, qo'yilgan savollarga guruh bilan javob topish qoidasi.

6. Bugungi faol talaba, ertangi faol ishchi va xizmatchi ekanligini yaqqol bilgan holda, bolalarni faollashtirishga hech qanday kuchni ayamasklik qoidasi.

7. Bolalardagi mavjud bilimlar bilan berilayotgan bilim orasidagi mantiqiy bog'lanish yo'q joyda onglilik bo'lmasligini esda tutgan holda, bolalarning aqli yetmay turgan joylarni, ulardagi bor bilim bilan mantiqiy bog'lab berish qoidasi.

8. Hech qachon o'quv fanini dars markaziga qo'ymay, dars markazida doimo o'quvchi turishini, uning shaxsi shakllanayotganini bilgan holda talabaga ta'limiy ta'sir o'tkazish qoidasi.

9. Talabalar fikrini, hayot bilan nazariy bilimlar orasidagi farqlar borligiga qaratish yo'li bilan, ularning tafakkurini faollashtirish qoidasi.

10. O'qitish jarayoni yanada muvaffaqiyatli o'tishi uchun, har bir tushuncha berilganidan keyin, uning bir necha misollar bilan mustahkamlash qoidasi.

11. O'qitilayotgan narsada asosiy va ikkinchi darajali joylarini ajratish yo'li bilan, talabalarda berilgan bilim ichidagi asosiy o'rinlarini ajrata olishga o'rgatish qoidasi.

12. Hech qachon quruq obro'ga tayanib o'qitmay, faqat aql va hissiyotdan kelib chiquvchi dalillar ga tayanib o'qitish tamoyili.

13. Bolalarni o'qishga o'rgatish qoidasi.

14. Ta'lim-tarbiya jarayoniga salbiy ta'sir o'tkazuvchi ichki va tashqi omillarni doimo bartaraf etib borish qoidasi.

15. Talabalarga nega?, degan savolni tinmay berish yo'li bilan, ularda sabab va oqibat orasidagi bog'lanishni bildirib borish qoidasi.

16. Berilayotgan bilimning to'g'riligiga, bolalarda hech qanday shubha va gumon qolmasligi va uni esdan chiqmasligi uchun, bilimni asos va dalillar bilan berish qoidasi.

17. Haqiqiy bilimga ega bo'lgan deb, uni qaytarib aytib berganga emas, balki bu bilimni amaliyotda qo'llay olganga aytiladi, degan qoida.

18. Doimo talabalar qiziqish va ehtiyojlarini o'rganib borib, ularni jamiyat ehtiyojiga moslashtirib borish tamoyili.

19. Bolalardagi kuzatuvchanlikni rivojlantirib, hayotdagi voqeliklarni ilmiy asoslab berish yo'li bilan bolalarda onglilikni kamol toptirish qoidasi.

20. Talabalarga shunday bilim berilginki, bu bilimlar ularda qat'iy ishonch hosil qilib, harakat uchun dastur vazifasini o'tash qoidasi.

21. Hech qachon o'qituvchi aytganlarini qaytarish, birovlardan ko'chirish va aytib turish hollarga yo'l qo'ymaslik bilan, o'quvchi talabalarni mustaqil fikrlashga va harakat qilishga o'rgatish qoidasi.

22. Berilayotgan bilimni har tomonlama tahlil qilib berish yo'li bilan bolalarda ijodiy tafakkurni rivojlantirish qoidasi.

23. Talabalar faolligini faollashtirish va rag'batlantirish uchun doimo savollar berib, ularga javobni chidam bilan tinglash qoidasi.

Ko'rgazmalilik tamoyili. Bu eng hammaga ma'lum va tushunsa bo'ladigan tamoyillardan biri bo'lib, u qadimiy zamonlardan qo'llanilib kelingan. Buning asosida quyidagi

qonuniyatlar yotadi: birinchidan, ko'rish va eshitish orqali olingan axborotlar miyaga turlicha ta'sir etib, turlicha xotirada saqlanadilar. qisqacha qilib aytganda, ko'z bilan ko'rganda quloq bilan eshitgandagiga nisbatan besh barobar ko'p axborot olinib, uni miyada saqlanishi ham yuqori. Ikkinchidan, ko'zdan borgan axborot qayta ishlashga muhtoj emas.

Ta'lim amaliyoti, bu tamoyilni amalga oshirishning bir qator qoidalarini ishlab chiqqan:

1. O'qitish jarayonida, ko'rgan narsa eshitganga nisbatan bir necha barobar tez o'zlashtirilib, uzoq muddatga esda saqlanib qolishligini doimo xotirada tutish qoidasi.

2. Bolalar shakl, rang, his qilish va tovush orqali fikr yuritishlarini bilish qoidasi.

3. O'quvchilarning, kishi nimaiki narsani tasavvuriga keltirish mumkin bo'lsa, ko'ra olsa, sinab ko'rilsa, eshita olsa tafakkur qilinadi degan oltin qoidasini bilish.

4. Hech qachon ko'rgazmani asosiy maqsad qilib olmaslik, ko'rgazma maqsad emas, maqsadga yetish vositasi sifatida bilish qoidasi.

5. Bilim berish va bu bilimlarni bolalar ko'nikmasiga aylantirish jarayonida, barcha tushuncha va mavhumliklar, ular tafakkuriga faqat asos, dalil, misol, timsol va qiyofalar orqali tez yetib borishini anglash qoidasi.

6. Ko'rgazmalardan, faqat narsalarni ko'rsatish uchun foydalanmay, ulardan muammoli vaziyatlarni shakllantirishda ham foydalanish qoidasi.

7. Ko'rgazma faqat axborot beribgina qolmay, o'rganilayotgan narsa va hodisa to'g'risida to'g'ri tasavvur hosil qilishligini bilish qoidasi.

8. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda ma'lum bir tartib bilan ko'rsatish yaxshi natija berishini tushunib yetish qoidasi.

9. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda avval butunlay, so'ng ularni qismlarga bo'lib ko'rsatib, undan keyin yana butunlay ko'rsatishga e'tibor berish qoidasi.

10. Turli ko'rgazmali qurollardan foydalanish yaxshi, ammo ularning miqdori haddan ziyod bo'lib ketsa, bolalar xayolini yoyib yuborishligini bilish qoidasi.

11. Ko'rgazmani ko'rsatayotganda bolalarning avvaldan egallangan hissiy bilimlaridan unumli foydalanish qoidasi.

12. Eng yaxshi ko'rgazma bolalar o'zi tayyorlagan ko'rgazma ekanligini bilgan holda ko'rgazmani iloji boricha bolalar bilan birga tayyorlash qoidasi.

13. O'zingiz yaxshi bilmagan narsani hech qachon bolalarga ko'rsatmaslik qoidasi.

14. Yangi texnik vositalar - o'quv televideniyesi, video, komp'yuter va boshqalardan foydalanilayotganda, avval o'qituvchining o'z uni yaxshi o'zlashtirib olishlik qoidasi.

15. Ko'rgazmali qurollardan foydalanayotganda, bolalar diqqatini, fikrlash madaniyatini, konstruktiv fikrini va o'qishga qiziqishini tarbiyalash qoidasi.

16. Ko'rgazmani, nazariy bilimni hayot bilan bog'lashda foydalanish qoidasi.

17. Kabinet tizimidan foydalanilayotganda ko'rgazma usulidan foydalanish imkoni kengayadi, shuning uchun ko'rgazmalarni ko'rsatish tartibini albatta rejalashtirish qoidasi.

18. Ko'rgazmali qurollardan foydalanilayotganda, bolalar yosh xususiyatlaridan kelib chiqish qoidasi.

19. Ko'rgazma juda ham kuchli ta'sir etuvchi vosita bo'lib, u bolalar xayolini o'ziga qattiq jalb qilib, dars mavzusining asosiy maqsadidan chalg'itishi mumkinligini anglash qoidasi.

20. Ko'rgazmadan haddan ziyod foydalanish. Bolalarda abstrakt tafakkur rivojiga to'siq ham bo'lishi mumkinligini bilish qoidasi.

Tizimlilik va muntazamlik tamoyili. Bu tamoyil quyidagi ob'ektiv qonuniyatlariga suyanadi: inson, faqat tashqi duyoni o'z tafakkurida aniq aks etirgandagina, haqiqiy va faol bilimlarga ega bo'la oladi; kishi tafakkurida ilmiy bilimlar tizimini shakllantirishning asosiy usuli, maqsadga yo'naltirilgan maxsus ta'limni tashkil qilinishi; maxsus ta'limning tashkil qilinish tartibi, o'quvchilar imkoniyati va beriladigan bilimning ichki mantiqiy tuzilishidan kelib chiqqanligi; bilim berish jarayoni bosqichma-bosqich amalga oshirilganligi tufayli, bilim berish samarasi, bu bosqichlarning orasidagi vaqtni qanchalik qisqa bo'lishligiga bog'liq, bosqichlar orasidagi masofa vaqt jihatdan haddan oshib ketsa bilim berish samara bermaydi; agar bilim va uning negizida shakllangan ko'nikmalar mashq orqali takrorlanib turilmasa, bilim va ko'nikma yo'qolib ketadi; bolalarni mantiqiy fikrlashga o'rgatilgan bo'lmasa, ular doimo fikr yuritishda qiyinchiliklarga duch keladilar; o'qitishda tizimlik va muntazamlikka amal qilinmasa, ta'lim-tarbiya jarayoni susayadi.

Pedagogik amaliyotda bu tamoyilni ishlashi quyidagi qoidalar orqali amalga oshiriladi:

1. O'quvchilar tomonidan bilimlar tizimi to'liq o'zlashtirib olinishi uchun beriladigan bilimlarni mantiqiy tugallangan bilim bo'laklariga ajratib o'qitish.

2. Mazmunini to'liq ochib berishga ko'zingiz yetmagan biron bir savol va muammoni dars rejasiga kiritmang.

3. Mantiqiylikni hech qachon buzmag, buzilib qoladigan bo'lsa, o'zlashtirilmalikning oldini olish uchun, uni darrov bartaraf eting.

4. O'quv fani - katta bir fanning kichraytirilgan modeli ekanini tushuntirib, fanlararo bog'liqlikni ko'rsatib bering.

5. Nazariy bilimlarni o'zlashtirilishi to'g'ri ketayotganini doimo tekshirib boring: o'rganilayotganning ob'ekti, predmeti, nazariy asoslari, asosiy tushunchalari, nazariyasi va uni qo'llanish chegaralarini doimo eslatib, ularni bajarilishini tekshirish.

6. Doimo esda tutish lozimki, kunda eshitib, go'yoki yaxshi bilgan narsani tushuntirib, ilmiy asoslab berish qiyin bo'ladi. Shuning uchun bolalardagi avvalgi bilimlari va mantiq usullaridan doimo foydalanish zarur.

7. Boshlang'ich va umumta'lim bosqichlaridagi bilim mazmuni va uni berish usullari orasidagi vorislikni doimo saqlash zarur.

8. O'qitishning ilg'or usullaridan doimo foydalaning.

9. O'qitishda tizimlilikni va muntazamlilikni saqlash uchun, avval o'tilgan bilimlarni doimo qaytarib turing.

10. O'tgan bilimlarni qaytarish usulidan, faqat dars boshida va uni yakunlayotganda foydalanib qolmay, har bir bilimni tushuntirayotganda ham undan foydalaning.

11. O'tgan bilimlar bilan tez kirishib ketuvchi yangi gaplardan boshqa yangi fikrlarni bildirmang.

12. O'quvchilar til savodxonligini faqat til o'qituvchilari kuzatib boribgina qolmay, barcha o'qituvchilar ham bu ishni qilishlari lozim.

13. Sabr va chidam bilan hamda uzluksiz ravishda bolalarni mustaqil fikr yuritishga va bilimlarni mehnat qilib topishga o'rgating. O'quvchilarning o'rniga o'zingiz ayta qolmang.

14. Doimo, bolalarga o'qishining istiqbolini eslatib turing.

15. Har bir bo'lim oxirida albatta umumlashtiruvchi mashg'ulotlarni amalga oshiring.

16. Bolalar javobida uchrab turadigan xatolarni doimo tuzatib boring.

17. Charchab qolgan bolalar faoliyatini hech qachon sun'iy ravishda faollashtirishga harakat qilmang, faollashtirishni bolalar jismoniy va aqliy imkoniyatidan kelib chiqing.

18. Bolalardan egallagan bilimiga ko'nikma va malaka hosil qilishni talab qiling.

19. Esda saqlash lozimki, tizimga tushgan bilim esdan chiqmaydi. Esdan chiqib qolsa, tizim orqali uni darrov esga tushirish oson.

20. Ya.A.Komenskiyning - hamma narsa uzluksiz ketma -ketlikda olib borilishi kerak, bugungi aytganlaringiz kechagisini mustahkamlashi va ertangi aytganingizga yo'l ochib berishi kerak - degan nasihatini unutmaslik kerak.

Mustahkamlik tamoyili . Bu tamoyilda barcha ilg'or o'qituvchilar va pedagog olimlarning ko'p yillik izlanishlari o'z ifodasini topgan. Unda nazariy bilimlar bilan emperik bilimlar birlashib mustahkamlangan.

Bilimlarni mustahkam egallash jarayoni juda murakkab bo'lib, keyingi yillardagi tadqiqotlar bu jarayonga o'zgarishlar kiritdi. Bilimni mustahkam egallash jarayonini shu kundagi tushunilishi, bu jarayonga quyidagi yangi qoidalarni kiritishni taqazo etadi:

1. Bugungi kungi ta'limda fikr yuritish eslab qolishdan ustunlik qilishi isbotlangan.

Shuning uchun bolalar aqliy quvvatini tejash maqsadida, ulardan keraksiz va kam e'tiborli narsalarni eslab qolishiga kamroq e'tibor berib, uning hisobiga fikr yuritishiga ko'proq kuch sarflashiga yordam berish.

2. Bolalar tushunib yetmagan yoki noto'g'ri tushunib qolgan narsalarni eslab qolmasliklariga e'tibor berish lozim. Bola, faqat yaxshi tushunib yetib, uni to'g'riligiga imon hosil qilgan narsasini xotirasida saqlashi kerak.

3. Bola xotirasini kam e'tiborli axborotlarni eslab qolishdan holi qilish maqsadida, ularni turli lug'at va ensiklopediyalardan foydalanishga o'rgatish.

4. Eslab qolinadigan narsalarni nihoyatda qisqa qilib, yod olishga oson bo'lish uchun, ravon, iloji bo'lsa she'r vazniga solib turib esda saqlashga bolalarni o'rgatish.

5. Esdan chiqarish bilimni egallab olgandan keyin tez kechishini hisobga olgan holda, ularni psixologiya fanining esda saqlash qoidasi asosida xotirada saqlashga yoshlarni o'rgatish.

6. Yod olishni uyga vazifa qilib bermang, yaxshisi uni shu narsaga qiziqtirib qo'ying va vaqti - vaqti bilan bu qiziqishni yangilab turing.

7. Takrorlash mashqlarini bola yangi bilimni egallagan zahotidan boshlash kerak. Chunki, bu narsalar keyin esdan chiqib ketishi aniq.

8. Bola diqqatini susaytiruvchi ichki va tashqi omillarni faoliyatiga yo'l qo'ymang.

Dangasalik kasali bilan tinmay kurash olib boring, bilim olish sur'atini susaytirmang.

9. Beriladigan bilimga qiziqish va ijobiy munosabatni shakllantirmasdan turib, yangi bilim berishni boshlamang.

Zo'rlab berilgan bilim bola xotirasida uzoq saqlanmasligini unutmang.

10. Bilimni egallash sur'ati pasaya boshlashi bilan uning sababini aniqlang va bartaraf eting. Odatda bilim olishi charchagandan keyin paydo bo'ladi.

11. O'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda darsni qaytarish eslab qolishning muhim omili ekanini unutmang va o'zini o'zi tarbiyalashga katta e'tibor qaring.

12. Qaytarish darslarini shunday tashkil qilingki, u faqat bilimni xotirada tiklashga xizmat qilmay, fikr yuritishga ham foydasi bo'lsin. Shuning uchun qaytarish darslarini asosiy dars tizimida o'tmay uning hajmini yo ko'paytiring, yoki kamaytiring.

13. Berilgan bilim xotirada mustahkam saqlanishi uchun, uni qiziqarli qilib, ko'rgazmali qurollardan foydalanib tushintirib bering.

14. Yangi beriladigan bilim mustahkam xotirada qolishi uchun, uni avvalgi bilim bilan bog'lab bering.

15. Bilimni mantiqan bir butun qilib berishga o'rganing.

16. Oson va bir turdagi topshiriq berishdan tiyiling, ular bolalarga qiziq bo'lmay, toliqtiradi.

17. Mashqlar o'tkazishdan oldin, ularning bajarilish tartibi va natijasi to'g'risida ma'lumot bering.

18. Mashq davrida bolalarni charchab qolishidan saqlang.

19. Hozirgi zamon nazorat usullaridan to'g'ri foydalaning.

20. Bolalarni o'z mehnatini nazorat qilish va baholashga o'rgating.

Tushunarlilik tamoyili. Bu tamoyil bir tomondan didaktikaning boshqa tamoyillarining talablaridan, ikkinchi

tomondan talabalar yosh xususiyatidan, uchinchi tomondan ko'p yillik pedagogik tajriba asosida yaratilgan.

Bu tamoyil zaminida tezaurus qonuni yotadi. Bu qonun bo'yicha - kishiga bilim faqat uning tezaurusiga mos kelgani tushunarli bo'ladi. Tazaurus lotinchada «xazina»ni bildiradi. Ma'nosi, kishining to'plagan bilimi, ko'nikma va fikrlash uslubi uning tezaurusini tashkil qiladi.

Boshqa qonuniyatlarni ham ko'rsatishimiz mumkin: a) beriladigan bilimning tushunarligi, uni egallayotgan bolaning yoshi induvidual xususiyatlariga bog'liqdir; b) tushunarlik bilim berishni tashkil qilishga va unda qo'llaniladigan bilim berish usul va uslublarga bog'liq; v) bilimni tushunarligi uni olayotganning bilim hajmiga va sifatiga bog'liqligi; g) bilimni tushunarligi uni berilish sur'atiga bog'liqligi va hokazo.

Ya. A. Komenskiy shakllantirgan quyidagi qoidalari mavjud: osondan qiyinga, ma'lumdan noma'lumga va oddiydan murakkabga. Shu zamonning pedagogik nazariya va amaliyoti tushunarlik tamoyilini qo'llanish qoidalarini kengaytirdi va boyitdi.

1. Bilimni bolaning yoshiga qarab berish.
2. Bola tafakkuri berilayotgan bilimga tayyorlangan bo'lishi shart.
3. O'qitayotganda bolaning tayyorgarlik va rivojlanganlik darajasiga qarab bilim berish.
4. Bolani individual qobiliyatidan kelib chiqib bilim berish.
5. Bilim berish sur'ati o'rtacha olib borilishi shart.
6. Bilim berishda, muayyan kuchlanishni hosil bo'lishini esda saqlash, bu kuchlanish oshib ketsa bolalar toliqib, kuchlanish pasayib ketsa bolalar zerikib qolishini bilish.

7. Psixologiya va pedagogikaning yangi kashfiyotlaridan unumli foydalaning, kichik qadamchalardan asta sekin katta qadamlarga o'tish yo'li bilan ta'lim jarayonini intensiflashtiring.

8. Yangi dars o'tishda kuchli talabalardan va darsni mustahkamlayotganda o'rta va kuchsiz talabalardan foydalaning.

9. Berilayotgan bilimlarni qarama-qarshi tomonlarini ham tushuntirib, bolalarni bilim olishini osonlashtiring.

10. Talabalarga eng qiyin singadigan bilimlar tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonunlaridir. Shuning uchun o'z faningizni o'tayotganda ustalik bilan ularni qo'shib tushuntirib keting.

11. Sekinlik bilan shoshing! Ta'lim-tarbiya jarayonini asossiz tezlashtirmang va susaytirib yubormang.

12. Talabalarning oraliq yakuniy fikrlarini bildiga yo'ymasdan, ulardan fikrni davom ettirish uchun foydalaning.

13. Tushunarlik o'qituvchining so'zlarini yuqori hissiyot va har bir so'zni asoslab berilganligi bilan ham belgilanadi.

14. Uzoq monolog so'zlardan qoching.

15. O'qitishning bosh qismida barcha bilim hajmini to'kib solmang, faqat asosiylarini aytib o'tish bilan kifoyalaning.

16. Yomon o'qituvchi haqiqatni aytib qo'ya qoladi, yaxshi o'qituvchi bu haqiqatni topishni o'quvchilarga o'rgatadi, - degan iborani unutmang.

17. Tushunarli qilib dars o'tish deganda, butun bilimni bolalarga tushunarli tilda tushuntirib berish yoki bu bilimlarni topishni tushunarli qilib aytib berishda emas, tushunarli dars o'tish deganda kalavani uchini bolalarga

ushlab qo'yib bilimni sekin asta chiqib kelishini ko'rsatish, bolalarni rag'batlantirib turish va hokazo tadbirlarga aytiladi. Ilmiylik tamoyili. Bu tamoyil asosida bir qator qonuniyatlar yotadi. Jumladan: dunyoni o'rganib bo'ladi va insoniyat aniqlagan va amaliyotda sinab ko'rilgan qonuniyatlarni o'rgansa bo'ladi; ta'lim-tarbiya jarayoni, ilmiy faoliyat orqali to'plangan, ob'ektiv olam to'g'risidagi ma'lumot tizimini o'sib kelayotgan avlodga bildiradi; ilmiylik, beriladigan bilimlar ma'lum bir ketma-ketlikda berilishini taqozo etadi; ilmiylik, o'qituvchilarning bilimini ma'lum bir ketma-ketlikda berishga amal qilishni ham taqazo etadi; ilmiylik yana berilayotgan bilim hozirgi zamon ijtimoiy va ilmiy-taraqqiyot darajasiga mosligi bilan hamda tuzilgan dastur va ishchi rejaga mos bo'lishligi bilan ham belgilanadi.

Didaktika bu tamoyilni amaliyotga qo'llashlikning bir qator qoidalarini ishlab chiqqan.

1. Pedagogik amaliyot bilan shug'ullanganda pedagogika, psixologiya va dars berishning usul va uslublarning eng ilg'orlaridan foydalanish.

2. Hozirgi zamon didaktika va psixologiya fanlarining ko'rsatmalari bo'yicha, dars berganda mantiqning faqat induktiv usulidan foydalanibgina qolmay, deduktiv usulidan ham bimalol foydalanaverish.

3. Boshdanoq o'quv fanining ichki mantiqini ochib berishga intilish.

4. Bolalarda narsa va hodisalarga dialektik yondoshuvni shakllantirish maqsadida, har bir bilimni berishda uning ichki dialektikasiga ahamiyat berish.

5. Qaytarilmasa esdan chiqadi degan qoidadan kelib chiqib, har bir darsda yangi bilimni takrorlab turish.

6. Qonuniyatlarni tushuntirayotganda, ularni tashqi - muhit, vaqt, eskilik va yangilik orasidagi tafovut hamda ichki sharoitlarga bog'liqlikda tushuntirish.

7. O'qitganda, bolalarda izlanuvchanlik hissiyotini rivojlantirish.

8. Muayyan qonuniyatni tushuntirishda, uni kashf etgan olimning qisqacha tarjimai holini aytish.

9. Bilim berishda, uni tadqiq qilingan usullarini ham aytib, bolalarda tadqiqot usullaridan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

10. Dars o'tganda atama, ta'rif va tushunchalarning eskilariga tanqidiy yondoshib, eng yangilaridan foydalanish.

11. Bilim berishda tarixiylik qoidasidan kelib chiqib, berayotgan bilimningizni kashf qilinish tarixini aytish.

12. Fan bilimlarini berishda, ular ichidan asosiy larini ajratib, fandagi ustuvor yo'nalishlarini ham ko'rsatib o'tish.

13. Yuqori sinf, akademik litsey, kollej va ayniqsa oliy o'quv yurtlarida fandagi bahsli o'rinlarini aylanib o'tmaslik.

14. Bolalarning tadqiqotchilik faoliyatini rag'batlantirib borish.

15. Yangilik topish nash'asini bolalarga toptirib ko'rish.

Nazariya va amaliyot birligi tamoyili. Bu tamoyil falsafaning bilish nazariyasining markaziy qoidasiga asoslanadi. Unda, bilishning birinchi va asosiy nuqtai nazari - bu hayotning va amaliyotning nuqtai nazaridir, deyiladi.

U quyidagi qonuniyatlardan kelib chiqadi: har qanday bilimning to'g'riligi amaliyotda sinab, tasdiqlanadi; amaliyot - haqiqat mezoni, bilishning manbai va tadqiqot

natijalarini qo'llanish hududi; to'g'ri tashkil qilingan ta'lim-tarbiya hayotdan kelib chiqadi; ta'lim-tarbiyaning samaradorligi, uni qanchalik amaliyot bilan bog'liqligi bilan belgilanadi; bilim berishni samaradorligi, uni politexnik ta'lim bilan bog'liqligi bilan belgilanadi; berilayotgan bilim qanchalik hayot bilan bog'lansa, bolalardagi bilim egallash shunchalik ongli kechadi.

Bu tamoyilni amaliyotda qo'llanishi quyidagi qoidalar orqali kechadi.

1. Bilim va tarbiya berishda, bola bu berilayotganlar, o'z hayotiga naqadar zarur ekanini bilib borishi.

2. Bilim berishda hayotdan bilimga yoki bilimdan hayotga qarab borish.

3. Bilim berishda, bu bilim hayotda zarur bo'lgani uchun kashf qilinganligini ta'kidlash.

4. Bolalarga eng yangi mehnat qurollari va mehnat munosabatlari bilan tanishtirib borish.

5. Bolalarni olgan bilimlarini amaliyotda albatta sinab ko'rishlarini talab qilish.

6. Maktabni ishlab chiqarish bilan bog'liqligini amalda ko'rsatish.

7. Bilim berish jarayonini ishlab chiqarish yutuqlaridan misollar keltirish yo'li bilan bilimni amaliyot bilan bog'lash.

8. Dars berishda, bolalarning mehnat tajribalaridan kelib chiqish.

9. Ijtimoiy mehnat faqat dars jarayonidagi olingan bilimlar asosida amalga oshirilishi.

10. Aqliy mehnatni jismoniy mehnat bilan olib borish.

Mavzu bo'yicha olingan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Pedagogikadagi qonuniyatlarni aytib bering?
2. Pedagogik qonunlarni aytib bering?
3. Pedagogik tamoyil va qoidalar deb nimaga aytamiz?
4. Onglilik va faollik tamoyilini sharhlang?
5. Ko'rgazmalilik tamoyilini tushuntirib bering?
6. Tizimlilik va muntazamlilik tamoyili nimani talab qiladi?
7. Mustahkamlik tamoyilini tushuntiring?
8. Tushunarlilik tamoyili nima va unda qancha qoidalar bor?
9. Ilmiylik tamoyilini asosini nima tashkil qiladi?
10. Nazariya va amaliyot birligi tamoyilini tushuntirib bering?

7 - Mavzu: Ta'limning usul va uslublari

Reja:

1. Ta'limning og'zaki uslublari.
2. Ta'lim usullari.
3. Pedagogik texnologiya tamoyillari.

Insoning boshqa mahluqotlardan farqi, u oldiga ma'lum maqsad qo'yib, so'ng unga tomon harakat qilishligini bilamiz. Kishi maqsad sari qiladigan harakati jarayonida muayyan tabiiy va sun'iy to'siqlarni, ya'ni qarshiliklarni yengib o'tadi. Bu to'siqlarni bartaraf etish uchun, u bir qator tadbir va choralardan foydalanadi. Demak, **maqsadga yetishishda qo'llaniladigan tadbir va choralarni usul deyiladi**, deb qabul qilsak bo'ladi.

Maqsadga yetishda muayyan to'siqni yengib o'tish uchun qo'llaniladigan usullar bir qancha bo'lishi va ularni ma'lum bir tartibda qo'llanishi ham bizga ma'lum. Shundan kelib chiqib, **maqsadga yetishda qo'llaniladigan usullar tartibini uslub**, desa mantiqqa to'g'ri bo'ladi. Barcha lug'atlarda ham bu ta'riflar shunday berilgan. Ammo pedagogik adabiyotlarda usul, uslub, metod va metodika tushunchalari tartibga keltirilgan bo'lmay juda keng qo'llanilmoqda.

Ta'lim-tarbiya uslub(metodika)larini tavsif qiladigan bo'lsak, u o'qituvchi bilan o'quvchi hamda o'quv dastur va darslik, shuningdek, o'qitish vositalari orasida bilim berish va uni olishni amalga oshiriladigan o'zaro munosabatlarni tizimga soluvchi pedagogik tadbiridir.

O'qitish uslublari o'quv jarayonining tashkil qilishning asosiy qismi hisoblanadi. Tegishli uslublarsiz pedagogik faoliyatni amalga oshirib bo'lmaydi.

Uslublar bilimlarni uzatish va qabul qilish xarakteriga qarab so'z orqali ifodalash, ko'rgazmali va amaliyga bo'linadi. Ta'lim mazmunini o'zlashtirishda o'quvchilarning bilish faolligiga munosib ravishda quyidagi uslublar qo'llanishi mumkin: tushuntirish - illyustrativ (axborotli retseptiv), reproduktiv, muammoli bayon, xususiy izlanish yoki evrestik hamda yarim tadqiqot uslublaridir.

Ta'lim faoliyatini tashkil qilish va amalga oshirish jarayoni bilimni uzatish, uni qabul qilish, anglash, esda saqlash va amalda qo'llay olishni nazarda tutadi.

Ta'limning og'zaki uslublari: hikoya, ma'ruza, suhbat va boshqalar kiradi. Bu uslublarni qo'llashda o'qituvchi so'z vositasida o'quv materialini bayon qiladi, tushuntiradi, o'quvchilar esa tinglash, eslab qolish orqali qabul qiladilar.

Hikoya. Ushbu uslubda o'quvchilarga beriladigan bilim mazmuni og'zaki bayon qilish nazarda tutiladi.

Hikoyaning bir necha turi mavjud: hikoya — muqaddima, hikoya - bayon, hikoya - xulosa. Birinchisining maqsadi - o'quvchilarni suhbat orqali yangi bilimni qabul qilishga tayyorlash. hikoyaning bu turi nisbatan qisqaligi, yorqinligi, qiziqarliligi va hissiyotga boyligi bilan ajralib turadi, yangi bilim olishga qiziqish uni faol o'zlashtirishga ehtiyoj uyg'otadi, darsga befarqlik, loqaydlikni yo'qotib, bilim olish maqsadini hosil qiladi. hikoya - muqaddima vaqtida o'quvchi faoliyatining vazifalari to'g'risida tushunarli shaklda xabar beriladi.

Hikoya - bayon davrida o'qituvchi yangi mavzu mazmunini ochib beradi, muayyan rivojlanuvchi reja asosida bilim berib, ichidan muhimlarini ajratib, ko'rgazmali va ishonarli misollar bilan izchil bayon qiladi.

Hikoya - xulosa odatda mashg'ulotning oxirida keltiriladi. O'qituvchi bu uslub orqali asosiy fikrni yakunlaydi, xulosalaydi va umumlashtiradi, mazkur mavzu yuzasidan mustaqil ishlash uchun topshiriqlar beradi. hikoya uslubini qo'llashda muayyan pedagogik usullardan ma'lum bir tartibda foydalaniladi. Bularga: diqqatni faollashtirish, bayon qilish, taqqoslash, asosiylarini ajratish, yakunlash va hokazolardir.

Hikoya uslubining samaradorligining shartlari: rejani yoki loyihani qunt bilan o'ylab tuzish, mavzuning izchil yoritilishini ta'minlash, misol, ko'rgazma va boshqa didaktik materiallarni muvaffaqiyatli tanlash, bayonda kerakli hissiyotga erishish.

Ma'ruza - bilimni so'z bilan ifodalash uslublaridan biri sifatida beriladigan bilimlarni og'zaki bayon qilishni ko'zda tutib, o'z hajmining kattaligi, mantiqiy qurilishi,

obrazli isbotlash, tasniflash, ta'riflar berish, tizimga keltirish, umumlashtirish kabi pedagogik usullardan foydalaniladi.

Ma'ruza uslubidan asosan umumta'lim maktablarining yuqori sinflarida, akademik litsey, kollej va oliy o'quv yurtlarida foydalaniladi.

Ma'ruza rejasini aniq o'ylash va pedagogik texnologiya zaminida loyihalash zarur. Reja bandlarining modullarining barchasida ularni har birining maqsad va xulosalarini izchil bayon qilishda mantiqiy uyg'unlik bo'lmog'i kerak. Ma'ruza shunday sur'atda o'qiladiki, o'quvchilar uning muhim joylarini yoza olsinlar. Shuning uchun ham ma'ruzani yozib olinadigan joylarini aniq ajratishi, zarur bo'lsa yozib olishlarini yengillashtirish uchun hamda o'quvchilar fikrini faollashtirish maqsadida ma'ruza davomida muammoli vaziyatlarni shakllantirish yaxshi pedagogik samara beradi.

Suhbat uslubi atroflicha o'ylangan savollar yordamida o'qituvchi bilan o'quvchilar orasidagi suhbat ko'zda tutib, u o'quvchilarning fikrlash tizimini yangi tushunchalar va qonuniyatlarni o'zlashtirishga olib keladi.

Suhbat uslubini qo'llanishda savollar qo'yish (asosiy, qo'shimcha, yo'lovchi va h.k.), o'quvchilarning javob va mulohazalarini muhokama qilish, suhbatdan xulosalarni shakllantirish, javoblarni tuzatish usullaridan foydalaniladi.

Savollar yaxshi qabul qilinishi uchun yetarlicha hajmdor bo'lishi lozim. Mavzuni haddan tashqari mayda savollarga bo'lib yuborish mantiqiy butunlikni buzsa, nihoyatda katta savollar mavzuni mavhumlashtirib, muhokama uchun tushunarsiz qilib qo'yadi.

Suhbat uslubi va unga tarkibiy qism bo'lib kiruvchi usullardan foydalanishda o'qituvchilarning samimiyligi,

chehrasining ochiqqligi, ruhining ko'tarinkiligi, ovozining yoqimtoyliqligi va samimiyligi yetakchilik qiladi.

Ta'limning ko'rgazmali uslubini shartli ravishda ikki katta guruhga ajratish mumkin: ko'rgazmali va namoyish qilish uslublari.

Ko'rgazmali uslub, o'quvchilarga ko'rsatilgan qo'llanmalar - xarita, plakat, doskadagi chizma va rasmlar, allomalarning surati va boshqalarni ko'zda tutadi.

Namoyish qilish uslubi, odatda qurilma asboblari, tajribalar, turli tipdagi moslamalar va jihozlarni namoyish qilish bilan bog'liq. Namoyish qilish uslubiga, shuningdek, kinofilm, diofilm va boshqa texnik vositalar orqali ko'rsatish ham kiritilgan. Ko'rgazmali uslublarni qo'llashda quyidagi usullardan foydalaniladi: ko'rsatish, yaxshi ko'rinishni ta'minlash, texnik vositalar ko'magidan foydalanish, chizish, o'tkazilgan ko'rsatuvlar natijalarini muhokama qilish va hokozo.

Ta'limning ko'rgazmali uslublarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular yolg'iz o'zi qo'llanmay so'z bilan ifodalash uslubi bilan u yoki bu darajada uyg'unlashib ketadi. So'z va ko'rgazmalilikning chambarchas bog'liqligi shundaki, ob'ektiv borliqdagi qonuniyat va xususiyatlar amaliyotda birgalikda qo'llanilishini taqozo etadi.

Shunday qilib, so'z va ko'rgazmalilik uslublarini aloqadorligining xilma-xil shakllari mavjud. Ularning birontasiga ustunlik berish xato bo'lar edi, chunki ta'lim vazifasining o'ziga xos xususiyati, mavzuning mazmuni, mavjud ko'rgazma vositalarining xarakteri, o'quvchilar tayorgarligi darajasidan kelib chiqib, har bir konkret holatda ularning oqilona qo'shiluvi tanlanadi.

Amaliy uslublar tarbiya (o'rgatish) faoliyatining xilma-xil turlarini keng doirasini qamrab oladi. Unda ta'lim orqali

olingan bilimlar hayotda qo'llash yo'li bilan ko'nikmaga aylantiriladi.

Amalda quyidagi usullar qo'llaniladi: vazifa (maqsad)ni qo'yish, uni bajarish uslublarini tanlash, bajarish jarayonini boshqarish, tahlil qilish, kamchiliklar sabababini aniqlash, maqsadga to'liq erishish uchun tarbiya jarayoniga tuzatishlar kiritish.

Amaliy uslublarga yozma mashqlar ona va chet tili, matematika va boshqa fanlar bo'yicha topshiriqni bajarish mashqlari kiradi. Mashq davomida o'quvchi bo'lajak hatti-harakatini faol mushohada qiladi, o'ziga - o'zi gapiradi, bo'lajak voqeani sharhlaydi. harakatni sharhlash o'quvchiga o'zining tipik xatosini anglashga va harakatga tuzatishlar kiritishga ko'maklashadi.

Amaliy uslublarning ikkinchi guruhini laboratoriya tajribalari tashkil qiladi. Shuningdek, amaliy uslublarga ustaxonalarda, o'quv-ishlab chiqarish sexi, o'quvchilar brigadasida mehnat topshiriqlarini bajarish ham kiradi. Bu topshiriqlarni surunkasiga bo'lmay, o'quv-mashq xarakteriga ega bo'lishi lozim. Tarbiyaning shunday uslublari qo'llaniladiki, bunda o'quv jarayonida konkret bir korxonaning ishlab chiqarish topshirig'i bajariladi.

Amaliy uslublarga o'rgatuvchi mashinalar bilan, trenajor hamda repetitor mashinalar yordamida mashqlar ham kiradi.

Amaliy uslublar tartibini so'z orqali ifodalash va uni ko'rgazmali uslublar orqali mustahkamlash jarayoni bilan chambarchas bog'liqlikda qo'llaniladi. Mashq, tarbiya, mehnat operatsiyasini bajarishdan oldin o'qituvchi ta'limiy tadbir o'tkazib, so'z bilan tushuntiradi va ko'rsatadi.

Yuqorida, keltirilgan uslublardan tashqari, ularning qotishmasidan yaratilgan uslublar ham mavjud, quyida ularning baʼzilarini misol tariqasida keltiramiz.

Muammoli - izlanish uslublari muammoli taʼlim jarayonida qoʻllaniladi. Bu uslubdan foydalanishda oʻqituvchi avvalo muammoli vaziyat yaratadi, savollar qoʻyadi, masalalarni, namunaviy topshiriqlarni taklif qiladi, muammoli vaziyatni yechishga qaratilgan muhokamani uyushtiradi, xulosalarni toʻgʻri yoki notoʻgʻriligini tahlil qilib beradi.

Oʻquvchilarning oldingi bilim va koʻnikmalariga asoslanib, muammoli vaziyatni hal qilish yoʻllari toʻgʻrisida takliflarni aytadi, muammoli vaziyatni yechishning eng oqilona yoʻlini tanlaydi. Bu uslub oʻquvchilarning bilimga qiziqishini oshiribgina qolmay, ularda fikrlash va oʻz fikrini aytish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi.

Taʼlimning muammoli-izlanish uslublari amalda bilimni soʻzda ifodalab, koʻrgazmali va amaliy uslublar orqali tasdiqlaydi. Shu bilan birgalikda, bilim olishning muammoli-izlanish uslubini qoʻllash, amalda tadqiqot ishlarini bajarish, hatto mustaqil tadqiqot tipidagi amallarni olib borish toʻgʻrisida ham soʻz yuritish mumkin. Oʻquv jarayonini muammoli-qidiruv uslubi yordamida tashkil qilish, muammoli tuzilgan maʼruza uslubi orqali bilim bayoni davomida mulohaza yuritish, isbotlash, umumlashtirish, faktlarni tahlil qilish kabi usullardan foydalanishni koʻzda tutadi.

Taʼlimning muammoli-qidiruv uslublarida koʻrgazmali qoʻllanmalar esda saqlanishni faollashtirish bilan bir qatorda, darsda muammoli vaziyatni yaratadigan namunaviy masalalarni qoʻyish uchun ham ishlatiladi. Muammoli-qidiruv uslublari koʻproq ijodiy bilim faoliyati

ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida qo'llaniladi. Shu nuqtai nazardan bu uslub o'zini tadqiqot ishiga bag'ishlagan yoshlarga bilim berishda as qotadi.

Uslublarning eng yangisi va eng samaradorligisi, bugungi kunda pedagogik texnologiya hisoblanmoqda. Bu uslubni qo'llaganda avval, dars loyihasi tuzib olinadi. Dars beruvchi loyihaga qattiq rioya qilishi shart.

Pedagogik texnologiya asosida dars loyihasini tuzishda, avval aytganimizdek, uning besh tomoyiliga rioya qilinadi.

Pedagogik texnologiya tamoyillarining birinchisi muayyan o'quv predmeti, katta modul yoki dars mavzusida kutilgan asosiy maqsadni shakllantirib olish.

Pedagogik texnologiyaning ikkinchi tamoyili darsning umumiy maqsadidan va mavzuning ichki mazmunidan kelib chiqib, darsni kichik «modullarga» ajratib, har bir modulning maqsadini hamda modullar ichida hal qilinadigan asosiy masalalar tizimini aniqlab olishdir.

Pedagogik texnologiya tamoyillarining uchinchisi modullar ichida ko'riladigan masalalarning ichidan asosiy larini tanlab olib, ulardan test savollari va ular asosida so'rov varaqasini tuzib chiqish.

Asosan mavzular besh moduldan iborat bo'lib, birinchi va to'rtinchi modul darsini tashkil qilish va xulosalash qismlarini tashkil qilsa, beshinchi modul dars samaradorligini aniqlashdir. Shunda, yangi bilimlarni berish 2 va 3 modullar zimmasiga tushmoqda. Ushbu modullardagi bilimlar ichidan muhimroqlarini ajratib olib, test savollari tuziladi.

Pedagogik texnologiyaning to'rtinchi tamoyili - maqsadga yetish uslub va usullarini tanlab, joyini belgilab olish. Bizning misoldagi mavzu o'zining umumiy ligi bilan ajralib turganligi munosabati bilan unda asosan so'z bilan

tushuntirish va qisman illyustrativ uslublardan foydalaniladi. Shu bilan bir qatorda, joyi kelganda, muammoli-izlanish usulidan ham foydalaniladi. Ushbu mavzu oldiga qo'yilgan maqsadlarga yetishish uchun yuqorida qayd qilingan uslublar ishlatiladigan aniq joyini aniqlab qo'yishdir.

Pedagogik texnologiyaning beshinchi tamoyili dars ichidagi modullar orasidagi uzviy bog'liqliklarga hamda dars mazmunini fanlararo aloqalar asosida tuzilishiga e'tibor qaratilishi shart.

O'qitish usullari. Pedagogika amaliyotida o'qitish usullarining juda katta boyligi to'plangan. Ularni tanlashda turli sharoitlar, o'qitilayotgan fanning xarakteri, bolalarning yosh xususiyatlari, oldingi tayorgarlik darajasi va hokazolar hisobga olinadi.

Farobiyning fan va san'atning afzalligi haqidagi risolasida o'quv jarayonini tashkil etishga va o'qitish usullariga qo'yilgan talablar ifodalangan. Olim o'zining o'qitish usullari haqidagi tushuntirishlarida o'quvchilarga turli bilimlar berish bilan birga, mustaqil holda bilim olish yo'llarini ham ko'rsatish, ularni bilimlarning zarurligiga shak-shubhasiz ishonitirish kerakligini uqtiradi.

Barcha alloma olimlar foydalangan o'qitish usullarini bir necha guruhga ajratish mumkin. Bular: ko'rgazmali tajriba usullari (Ibn Sino), bilimlarni bayon qilishning savol-javob usullari (Abu Rayhon Beruniy, al-Xorazmiy), ko'nikma va malakalarni shakllantirish usullari (Forobiy, al-Xorazmiy) va boshqalardan iborat.

O'qitish usullarini tanlash o'qituvchi darsda hal qilishi mo'ljallangan masalaga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, yangi materialni bayon etishda bir xil usullar qo'llansa, uni mustahkamlashda ikkinchi va mavzuni umumlashtirishda

yana boshqa xil usullar qo'llaniladi. Darsning turli bosqichlarida puxta o'ylash va samarali usullarni qo'llash juda muhimdir. O'qituvchi darsning eng boshida 4-5 daqiqa umumiy so'rashni amalga oshiradi va o'quvchilarning qaysi guruhni o'tgan dars bo'yicha yetarli darajada o'zlashtirmaganini aniqlaydi va keyingi so'rashda sinfning diqqat e'tiborini eng avval ana shu masalaga qaratadi. Dastlab savollarga batafsil javob bera oladigan talabalardan so'raydi. Natijada sinfning bir qismi uchun murakkablik qilgan material tushunarli bo'ladi. Bu usul o'quvchilarning mashg'ulotlardagi nuqsonlarini payqash va shu zahoti bartaraf etishda yordam beradi. Mazkur usulning samaradorligi ham aynan shunda.

Garchi har bir pedagogning ishida anchagina usul va uslublar mavjud bo'lsada, ularni qo'llashdan ko'zlanadigan maqsad tarbiyalanuvchining ta'limiy ishlarini faollashtirish bo'lmog'i lozim. O'qituvchi pedagogning vazifasi samarali usullardan foydalanib talabalarda faollik sifatlarini tarkib toptirish va qiyinchiliklarni yengishga o'rgatishdir. Bu juda muhim bo'lib, o'quvchilarda e'tiqodni, e'tiqodni esa amaliy faoliyatga, hatti-harakatga aylantiradi va o'qitish jarayonining ishini osonlashtiradi.

Hozirgi o'qitish jarayonida qo'yiladigan talablar nima va o'quvchilarda darsga qiziquvchanlikni oshiradigan, uni yangilik elementlari bilan boyitish uchun nima qilish kerak?

Hozirgi zamon ta'lim-tarbiya tizimi faqat insoniyat aniqlagan bilimlarni o'zlashtirishnigina emas, balki jamiyat endi hal qilishi va bunda bugungi talaba va o'quvchilar qatnashishi lozim bo'lgan masalalar bilan tanishishini ham talab qiladi. Bunday masalalar kosmosni o'zlashtirish, atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish, cho'llarni

hosildor yerlarga va bog'-rog'larga aylantirish, qishloq xo'jaligini intensivlashtirish va hokazolardan iborat bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligi va fanning hamma sohalarida juda katta burilishlar ro'y bermoqda va har bir o'qituvchi o'zining tarbiyalanuvchilarini o'zi o'qitadigan fan sohasi bo'yicha navbatdagi qayta qurilishlar va erishilgan yutuqlar bilan keng tanishtirishi kerak. Bu ishni o'quvchilarga mos usulda va o'quv dasturiga muvofiq amalga oshirish lozim.

Mazkur talabning ikkinchi xususiyati pedagogning talabalar fikr doirasini kengaytirish to'g'risidagi doimo g'amxo'rlik qilishidir.

Shunday qilib, o'qitish usullari pedagog va talabalar nazariy hamda amaliy bilish faoliyatining ta'limiy vazifalarini bajarishga qaratilgan tadbirdir. Unga quyidagi muayyan talablar qo'yiladi.

1. O'quv materialini o'rganishning o'qituvchi tavsiya etgan usuli o'quvchilarda fikrlashning dialektik qarashlari, irodaviy xususiyatlari va xulqining shakllanishiga olib borishi kerak. Ana shu talab nuqtai nazaridan usul tarbiyaviy tusda bo'lishi lozim.

2. O'qitish usulining ilmiy asosi yaqqol va aniq bo'lishi zarur. Shundagina o'qituvchi mazkur usul orqali qanday masalalar qo'yilishi va hal qilinishi mumkinligini, qanday masalalarni hal qilib bo'lmayligini ko'ra oladi.

3. O'qitishning tizimlilik uning samaradorligini belgilaydi.

4. O'qitish usulining tushunarlilik o'quvchi uchun qabul qilinishi va qo'llanishi, o'quv materialini o'rganishning usuli esa bilimlarni o'zlashtirishning imkoniyatlariga muvofiq bo'lishi shart.

5. O'qitishning onglilik va faollik zaruriyati nihoyatda jiddiy talabdir.

6. Bilimlarning puxtaligi va asosliligi ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

7. O'qitish usulida nazariy va amaliy hodisalarni muvofiqligiga erishmay ham dars o'tib bo'lmaydi.

Har qanday usuldan biror maqsadga erishish ko'zda tutiladi va shuning uchun u qandaydir maqsad qo'yishni, unga erishish bo'yicha faoliyat usulini, ana shu faoliyatni amalga oshirishda yordam beradigan vositalarni bilishni taqozo etadi. har qanday faoliyat uning ob'ektini bilishni talab qiladi. Nihoyat, usul maqsadga olib borishi kerak, aks holda, u qo'ygan maqsad uchun yaroqsizligini, yo bo'lmasa, bu holatda uning umuman noto'g'ri qo'llanganligini e'tirof etish lozim. Shunday qilib, har qanday usul uni qo'llashdan ko'zlangan maqsadni, shu maqsadni amalga oshirish faoliyatini va faoliyatni bajarish vositalarini talab qiladi. Bu vositalar faoliyat ob'ekti to'g'risidagi predmetli yoki aqliy bilimlar, qo'yilgan maqsadga albatta erishishdan iborat bo'lishi mumkin. Bularning hammasi har qanday usulga nisbatan maqsadga muvofiqdir, lekin o'qitish usullari uchun yetarli emas.

O'qitish usullarini quyidagilarga bo'lish mumkin:

- tafakkur, xotira, diqqat va xayolning alohida operatsiyalarini tarkib toptiradigan va faollashtiradigan usullar;

- fikrlash faoliyatida muammoli va izlanishli vaziyatlarni vujudga keltiradigan usullar;

- talabalarning o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq kechinmalari va hissiyotlarini faollashtiradigan usullar;

- nazorat va o'quvchilarning o'zini o'zi nazorat usullari;

- o'qitish jarayonida o'quvchilarning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish usullari.

So'ngi yillarda pedagogika fani va pedagogik amaliyotda o'qitish usullari muammosiga alohida e'tibor berilmoqda. Shu muammo bo'yicha anchagina tadqiqotlar olib borilmoqda, ilg'or pedagogik amaliyotda o'qitishning samarador usullari va ularning tizimlarini qo'llashning talaygina yo'llari topildi. Ammo ta'lim -tarbiya jarayoniga qo'yilayotgan yangi talablar o'qitishning usullarini yanada takomillashtirishni talab qilmoqda.

Yuqorida qayd etilganidek, ta'limning mazmuniga qo'yilayotgan yangi talablar - yosh avlodga xususan fanlarning asoslari bo'yicha yuksak ilmiy nazariy bilimlar berishdan iborat bo'lib, bu ish nazariy bilish usullariga, shu jumladan, o'quvchilarning mantiqiy fikrlash, mantiqiy mulohazalarni bajarish usullari bilan qurollantirishni tobora kuchaytirishni taqozo etmoqda.

O'qitish usullarining turlari juda ko'p, ularning sonini aniq belgilab bo'lmaydi. Ular pedagogik amaliyot davrida tinmay boyib boraveradi. Usullar o'qitishning mantiqiy tomonlariga, komponentlari va vazifalariga qarab tasniflanadi.

Pedagogikada o'qitish usullarini tasniflashga yagona yondoshish mavjud emas. hozirgi didaktikada o'qitish usullarini bilimlar manbai bo'yicha, didaktik maqsadlar bo'yicha, bilish faoliyatining saviyasi bo'yicha farqlash eng ko'p tarqalgan.

Mavzu bo'yicha olingan bilimlarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun savollar

1. Usul deb nimaga aytiladi?
2. Uslub deganda nimani tushunasiz?
3. Ta'limning og'zaki uslublariga qaysilar kiradi?

4. hikoya uslubining turlari?
5. Ma'ruza uslubi qanday va qaerlarda ishlatiladi?
6. Ko'rgazmali uslublarni ta'riflab bering?
7. Amaliy uslublarning turi?
8. Pedagogik texnologiyaning tamoyillari?
9. O'qitish usullari qanday guruhlarga ajraladi?
10. O'qitish usullariga qo'yiladigan talablar?

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Istiqlol va ma'naviyat. T., «O'zbekiston», 1994.
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1995.
3. Karimov I.A. O'zbekistonning siyosiy - iqtisodiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari. T., «O'zbekiston», 1995.
4. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T., 1997.
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., «O'zbekiston», 1992.
6. Ta'lim to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasining qonuni. T., 1992.
7. O'zbekistonning milliy istiqlol mafkurasi. T., «O'zbekiston», 1993.
8. Ta'lim to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi qonuni. T., 1997.
9. O'zbekiston Respublikasining «Kadrlar tayyorlash miliy dasturi». T., 1997.
10. «Ma'naviyat va ma'rifat» ijtimoiy markazlari ishlarini takomillashtirish haqidagi Prezident Farmori. T., 1996.
11. Abdulla Avloniy. «Turkiy guliston yoxud». T., g'ofur g'ulom nomli «Adabiyot va san'at» nashriyoti. 1991.
12. Al - Farabi. O razume i nauke. Alma - Ata. AN Kazaxstana., 1995.
13. Al - Buxoriy. Xadis. «qomuslar bosh taxriri yati». 1-jild. T., 1991.
14. Alisher Navoiy. «Maxbub ul qulub». T., g'ofur g'ulom nomidagi «Adabiyot va san'at» nashriyoti. 1986.

15. Axmad Yassaviy. Devonu xikmat. T., g'ofur g'ulom nomidagi «Adabiyot va san'at» nashriyoti. 1982.
16. Abdurasulov M. O'zbek ma'rifatpravard shoirlari ilm - ma'rifat haqida. T., «O'qituvchi». 1967.
17. Boboxonov A. O'zbekistonda pedagogik fikr taraqqiyoti tarixidan. T., «O'qituvchi». 1967.
18. Ziyamuxammadov B. Ekologiya va ma'naviyat T., «Mehnat. 1997.
19. Ziyamuxammadov B. Ma'rifat asoslari. T., «Chinor ENK». 1998.
20. Yo'ldoshev J. G'. Ta'limimiz istiqloli yo'lida. T., «Sharq». 1996.
21. Kaykovus. qobusnoma. T., «O'qituvchi». 1994.
22. Komenskiy Ya.A. Buyuk didaktika. T., «O'qituvchi». 1970.
23. Minovarov A.K. Pedagogika. T., «O'qituvchi». 1996.
24. Mirtursunov Z. hamza hakimzoda Niyoziyning xalq maorifi va tarbiya haqidagi fikrlari. T., 1961.
25. Sobirov M. Furqatning maktab, maorif va tarbiya haqidagi fikrlari. T., «O'rta va oliy maktab». 1961.
26. Tursunov I.Y., Nishonaliyev O'.N. Pedagogika kursi. T., «O'qituvchi». 1997.
27. Xayrullaev M.M., Farobiy. T., «O'zbekiston». 1991.

MUNDARIJA

Kirish	3
1. Pedagogikaning nazariy asoslari	5
1.1. Inson ijtimoiy mohiyatining tarkibi	6
1.2. Kishi ijtimoiy mohiyatining shakllantiruvchi manbalar	8
1.3. Ta'lim - tarbiya sohasini tadqiq etuvchi ilmi sohasining tadqiqot ob'ekti, predmeti va maqsadi	11
2. Ta'lim - tarbiya jarayoni	20
2.1. Darsni tashkil qilish	25
2.2. Ta'lim usullari	30
3. Pedagog va unga qo'yiladigan talablar	37
4. O'qituvchi va talabalarda shakllantirilishi lozim bo'lgan ijtimoiy sifatlar yoxud Mustaqil O'zbekiston fuqorosining axloq kodeksi	52
5. Ta'lim - tarbiya jarayoni shakl va mazmuni hamda usul va uslublarini tadqiq etuvchi ilmi (Didaktika)	70
6. Ta'lim - tarbiya qonun va qoidalari hamda tamoyillari	85
7. Ta'limning usul va uslublari	106
8. Adabiyotlar ro'yxati	120

Босишга рухсат этилди. 20.09.2007 й. Бичими 60x84^{1/16}.
Хажми 7,75 б.т. Адади 500. Буюртма №35.

ЎМКХТТКМО ва УҚТИ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳар, С.Рахимов тумани, Саидов кўчаси, 76- уй.